

633

9-34

30 JUL 2010

39-44
mpts in fol
278

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏ
ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԱԾԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Народный Комиссариат земледелия Армянской ССР
Зерновое управление
Сельскохозяйственный Институт

633

Բ. Մ. ԳԱՐԱՍԵՖԵՐՅԱՆ

(ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒ)

Գ-34 պ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՇԱԿՎՈՂ ՑՈՐԵՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՍՈՐՏԵՐԸ

Б. М. ГАРАСЕФЕРЯН

(кандидат с-х наук)

МЕСТНЫЕ СОРТА ПШЕНИЦ
возделываемых в Армянской ССР

ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
Издание Наркомзема Армянской ССР
ԵՐԵՎԱՆ 1939 ԵՐԵՎԱՆ

14 MAR 2013

Սույն աշխատությունը Հոկտեմբերյան
Սոցիալիստական Մեծ Հեղափոխության
20-ամյակին նվիրված յերիտասարդ գիտա-
կան աշխատողների Համամիութենական
կոնկուրսում արժանացել է Համամիութենա-
կան յերկրորդ կատեգորիայի և Հանրապետա-
կան առաջին կատեգորիայի մրցանակներին:

Настоящая работа на Всесоюзном конкурсе молодых научных работников, посвященном 20-летию Великой Октябрьской Социалистической Революции, удостоилась Всесоюзной премии второй категории и Республиканской премии первой категории.

5008
39

Ն Ե Ր Ա Մ Ա Կ Ա Ն

Ժողովուրդների հանճարեղ առաջնորդ Մեծ ՍՏԱԼԻՆՆ առաջավոր-
կոմբայնավարների համամիութենական խորհրդակցությունում սոցիա-
լիստական գյուղատնտեսության առաջ դրեց նոր, խոշոր և պատաս-
խանատու խնդիր՝ հացահատիկային կուլտուրաների տարեկան ար-
տադրանքը «մերձավորագույն ապագայում» հասցնել 7—8 միլիարդ
փթի:

Առաջնորդի առաջադրանքի իրագործումը հիմնականում պայ-
մանավորված է մեխանիզացիայի լայն կիրառումով, ագրոտեխնիկա-
կան ձեռնարկումների կոմպլեքսի անթերի կատարումով, խոտազա-
տային ցանքաշրջանառությունների արմատացմամբ և տվյալ շրջա-
նի պայմաններին համապատասխան բարձր բերքատու սելեկցիոն սոր-
տերի մշակումով:

Սելեկցիոն սորտերի դերը բերքատվության բարձրացման գոր-
ծում խոշոր է, և այդ է պատճառը, Վոր ընկեր ԼԵՆԻՆԸ դեռևս 1921
թվին հատուկ դեկրետով պարտավորեցնում էր հողային օրգաններին՝
կազմակերպել և գլխավորել տեսակավոր սերմերի առաջացման և
բազմացման գործը, իսկ Գոմ. կուսակցության 17-րդ համագումարը
գյուղատնտեսության վերաբերյալ վորոշումներում պարտավորեցրել
է, Վորպեսդի 2-րդ հնգամյակի վերջում հացահատիկային կուլտուրա-
ների դաշտերի 75%-ը ցանված լինի տեսակավոր սերմերով: Յեվ ապա,
հացահատիկային կուլտուրաների սորտերի բարելավման վերաբերյալ
կուսակցությունը և կառավարությունը 1937թ. ընդունեցին սերմա-
բուծության, սորտագիտության պատմության մեջ նմանը չունեցող
հատուկ վորոշում:

Չնայած կուսակցության և կառավարության բազմիցս արած հի-
շեցումներին, այնուամենայնիվ տեսակավոր սորտեր առաջացնելու,
շրջանացնելու և դրանցով տեղական խայտարեղեռ, քիչ բերքատու սոր-
տերը փոխարինելու գործը Հայաստանում մինչև 1937/8 թ. չի արժա-
նացել անհրաժեշտ ուշադրության և այդ իսկ պատճառով այդ գոր-
ծը գտնվում է խիստ վատ դրության մեջ: Տեսակավոր սերմերով
դրադված տարածությունը 1931 թվից մինչև 1937 թ. մնում էր հա-
մարյա անփոփոխ: Սերմաբուծության ասպարիզում նույնպես իրենց

սև գործն են կատարել ժողովրդի թշնամիները՝ տրոցկիստները, նա-
ցիոնալիստ-դաշնակները և զեստապոյի այլ գործակալները, վորոնք
կարողացել եյին թափանցել հողային որգանները և փորձել են քայ-
քայել սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը: Նրանք զիտավորյալ
կերպով խճճել են սերմաբուծությունը, չեն կազմակերպել ու դիտա-
վորել սերմաբուծական կոլտնտեսությունները: Վնասարարական աշ-
խատանքներ են կատարել տեսակավոր սերմերի փորձարկման և շրջա-
նացման, ինչպես նաև տեղական լավագույն սերմերի բարելավման ու
բազմացման գործում: Յեւ ընդհանրապես արգելակել են այդ գծով
առաջադրված մի շարք ձեռնարկումները:

Բերքատվության բարձրացման գործում տեսակավոր սերմերի
նշանակությունը սաստիկ մեծանում և Հայաստանի պայմաննե-
րում, ուր հացաբույսերի ցանքային տարածության 90—91%-ն զբաղ-
ված է թե բուսաբանական և թե բիոլոգիական-տնտեսական հատկանիշ-
ներով խայտաբղետ կազմ ունեցող, տեղական պոպուլյացիոն և մաս-
սայական ընտրությամբ վորոշ չափով բարելավված սորտերով: Հայաստա-
նում հացաբույսերից ամենից ավելի խայտաբղետ պատկեր ունի ցորենի
կուլտուրան:

Բավական է ասել, վոր ցորենի մշակվող սորտերի զգալի մասը
կազմված է 10—20 և ավելի թվով այլատեսակներից: Հասկանալի
է, վոր նման կազմ ունեցող սորտերը չեն կարող սոցիալիստական
գյուղատնտեսության պահանջները բավարարել:

Այս աշխատությունը մենք ձեռնարկել ենք 1934 թվին և
հիմնականում վերջացրել 1937 թվին: Ուսումնասիրության նպատակն
է յեղել ճիշտ կերպով վորոշել Հայաստանում մշակվող ցորենների տեղա-
կան սորտերի տնտեսական, բիոլոգիական հատկանիշները, տարածման
շրջանները և բուսաբանական կազմը, հայտնաբերել բերքատու
լավագույն սորտերն ու այլատեսակները: Ապա այդ բոլորի հիման
վրա նշել տեղական սորտերի բարելավման խնդիրների հետ կապված
հարցերը և կատարել բերքատու լավագույն սորտերի—այլատեսակ-
ների ժամանակավոր շրջանացումը:

Մեր առաջ դրված վերոհիշյալ նպատակներին հասնելու համար
1934, 1935 և 1936 թվերին Հայաստանի կլիմայական բոլոր զոնաներում
դտնվող 190 կոլտնտեսություններից բերվել են մշակվող ցորենի բո-
լոր սորտերից 450 խուրձ նմուշներ: Խուրձ-նմուշները վերցվել են
դաշտից, իսկ յերբեմն կալից: Վերցված խուրձ-նմուշները կազմված
են յեղել 800—1200 ցողունից, յերբեմն ավելի: Բերված նմուշները
յենթարկվել են լաբորատոր մանրամասն ուսումնասիրությունների
և ապա ցանվել են Արմֆանի բուսաբանական այգում (Կոտայքում):
Նրանց վրա կատարել ենք անհրաժեշտ գիտողություններ բացի
դրանից, մի քանի կոլտնտեսություններում մեր կողմից զբվել են
հատուկ փորձեր:

Հատուկ գիտողություններ ենք կատարել Հայաստանի 26 շրջան
ների ավելի քան 250 կոլտնտեսություններում մշակվող ցորենների
տեղական սորտերի ցանքերի վրա:

Ոգտագործել ենք մի շարք ագրոնոմների ու բազմաթիվ փորձված
կոլտնտեսականների յերկարամյա գիտողությունները, առաջավոր-
ների փորձերի արդյունքները և մի քանի հիմնարկների տվյալները:

Հայն չափով ոգտագործել ենք նաև Հայաստանի (Թուրմանյանի,
Ստոլետովայի), Ադրբեջանի, Վրաստանի, Միջին Ասիական յերկրների,
Սնատուրիայի, Իրանի և մի քանի այլ յերկրների ցորենի մշակության
վերաբերյալ գրականության մեջ յեղած տվյալները:

Հայաստանի ցորենների սորտերը հանդիսանում են արժեքավոր
հարուստ ֆոնդ սելեկցիոն աշխատանքների համար: Դժբախտաբար գո-
յություն ունեցող այդ մատերիալը չափազանց աննշան չափով ե ոգ-
տագործվել կամ համարյա չի ոգտագործվել ինչպես տեղի (Հայաստա-
նի), նույնպես և Միության այլ մասերի սելեկցիոն կայանների ու սե-
լեկցիոններների կողմից: Յեւ այդ մասամբ արդյունք է այն բանի, վոր
նրանք ծանոթ չեն յեղել այդ մատերիալին: Մեր կարծիքով այս աշ-
խատությունը վորոշ չափով կնպաստի նաև այդ գործին:

Մեր այս աշխատությունը պետք է համարել հետագա ա-
վելի ծավալուն հետազոտությունների սկիզբը, յեւ նա, վորպես
այդպիսին, անշուշտ կունենա մի շարք թերություններ, այնպես
վոր մենք ուրախությամբ ու շնորհակալությամբ կընդունենք այն
բոլոր ճիշտ գիտողությունները, վորոնք կարվեն աշխատությունն ըն-
թերցողների կողմից:

Ուսումնասիրության ընթացքում մեզ մեթոդական խորհուրդ-
ներով մեծ չափով ոգնել են՝ գիտության վաստակավոր գործիչ,
գյուղատնտ.-գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մ. Թուրմանյանը և
գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Գ. Աղաջան-
յանը: Շրջաններում համապատասխան փորձեր դնելու և նյութեր հա-
վաքելու գործում ոգնել է Գյուղատնտեսական ինստիտուտի նախկին
լաբորանտ, այժմ ԽՍՀՄ-ի գիտությունների ակադեմիայի հայկական
ֆիլիալի գիտական աշխատակից Գ. Սյուրմինյանը, շրջանների և
Հոգժողկոմատի հացվարչության, Հողբաժինների, ՄՏԿ-ների ագրո-
պերսոնալը (Խ. Հովսեփյան, Տ. Մհերյան և ուրիշներ): Մնկային հի-
վանդությունների գիտողությունների զծով՝ անկաբան Մամիկոն
Մխիթարյանը:

Աշխատության լաբորատոր անալիզներին մասնակցել են Գյուղ-
ինստիտուտի ուսանողուհիներ՝ Ա. Վարդանյանը, Ա. Միրայեյյանը և
ուրիշները:

Աղխատութիւնը կատարված է Հայկական Գյուղատնտեսական
ինստիտուտի բուսաբուծութեան ամբիոնի լաբորատորիայում. ֆի-
նանսավորել է Հայկական Հողօգտագործման հացահատիկային վարչու-
թիւնը:

Վերոհիշյալ կազմակերպութիւններին և ընկերներին հայտնում
եմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնը:

1938 թ. հունիս.

Յերեան

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒՅՑՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԽՍՀ լեռնային յերկիր և, խիստ կտրատված մակերեսով, 550—4000
մ. բարձրութիւններով: Հայաստանի տերիտորիայի 3,6%-ը ծովի մա-
կերևոյթից բարձր է մինչև 600 մետր, 46,1%-ը՝ 600—1800 մ., 50,3%-ը
1800 մ. և ավելի: Մինչդեռ Անդրկովկասի տերիտորիայի 43,1%-ն
ունի մինչև 600 մ. բարձրութիւն, 35,3%-ը՝ 600—1800 մ. և
21,1%-ը՝ 1800 մ. և ավելի բարձրութիւն:

Մակերեսի այդպիսի խիստ կտրատվածութիւնն արդյունք է մի
կողմից լեռնակազմիչ և մյուս կողմից հրաբխային պրոցեսների:
Շնորհիվ այդ պրոցեսների կազմվել են Շիրակի և Լոռու տափաստան-
ները 1500 մ. բ., Սևանի ավազանը 1916 մ. բ., Արարատյան դաշտա-
վայրը 700—1000 մ. բ. և այլն, վորոնք շրջապատված են մի շարք բար-
ձր և յերկար ձգվող լեռնաշղթաներով ու լեռներով (Խնավի, Բզով-
դալի, Աղստաֆայի, Փամբակի, Մեյդանի, Աղմաղանի, Մուրխուզի,
Շահգաղի, Կոնգուր-Ալանգյազի, Սարաբուլաղի, Արագածի և այլն):

ՀԽՍՀ հյուսիսային և մասամբ նաև հարավային մասերում գտնվող
լեռնաշղթաներն են միայն, վոր վորոշ չափով ծածկված են անտառ-
ներով, մյուսները մերկ են, զուրկ անտառներից:

Խիստ բազմապիսի յեն ՀԽՍՀ կլիմայական պայմանները և հո-
ղային ծածկոցը:

Նկատվող խայտաբղետ բնապատմական պայմանները մոտավոր
և ընդհանուր գծերով կարելի յե բաժանել հետևյալ զոնաների. դաշ-
տային, չոր նախալեռնային, ցածր լեռնային և բարձր լեռնային:

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԶՈՆԱ

Այս զոնան գտնվում է 700—1000 մ. ծովի մակ. բարձր, իր մեջ
ընդգրկում է բամբակացան բոլոր շրջանները (Վաղպատ, Հոկտեմբերյան,
Զանգիբադ, Ղամաբուլ, Վեդի) և հյուսիսային մասում ընկած ան-
տառային մասիվներին կից դաշտավայրերը: Կլիման կոնտինենտալ
և չոր է:

Զնայած 700—1000 մետր բարձրութեան՝ ամառվա ամիսները
խիստ շոգ են (չորս ամիս ամսական 20°-ից բարձր միջին ջերմաս-

տիճանով), նմանվելով սուր-տրոպիկական շրջաններին: Տարավ ջերմաստիճանի ամպլիտուդան հասնում է 30—32°-ի, տարեկան միջին ջերմաստիճանը հավասար է 12—14°-ի, վեգետացիոն շրջանում 19—20°-ի: Ամենից ցուրտ՝ հունվար-փետրվար ամիսներին ջերմաստիճանը հասնում է մինչև մինուս 20—30°-ի: Մաքսիմում ջերմաստիճանը հուլիս-ոգոստոս ամիսներին հասնում է մինչև 50—60°-ի:

Այս գոտին իր վրա չի կրում Կասպից և Սև ծովերի աղբյուր-թյունը, վորի հետևանքով տարեկան մթնոլորտային տեղումները շատ քիչ են, միջինը 200—300 մ. մ.: Ամենից շատ տեղումներ լինում են դարձանը՝ 75—150 մ., տեղումների մաքսիմումը լինում է ապրիլ-մայիս ամիսներին, հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին նկատվում է յերկրորդ մաքսիմումը: Հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին համարյա մթնոլորտային տեղում չի լինում: Ձյունը սկսում է տեղալ նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին: Հողը ձյունով ծածկված է լինում ընդամենը 25—35 օր:

Մշակութային տակ մեծ մասամբ գտնվում են կիսաանապատայինից կուլտուր-շրարքի վերածված հողեր, կան նաև կիսաանապատային և ագլոտային հողեր:

Ամառվա ամիսներին մթնոլորտային տեղումների բացակայությունը, ոգի խիստ չորությունը, խիստ ձմեռը, որվա ջերմաստիճանի տատանումները և հողային առանձնահատկությունները ուժեղ կերպով ազդում են զոնայի բնական բուսականության վրա, վորը կրում է կիսաանապատային բնույթ: Այստեղ գտնվում են Artemisia (A. erivanica, Poa bulbosa, Kochia prostrata, Festuca, Helichrysum rubicum և այլ քսերոֆիտ բուսականություն: Դաշտավարությունը, ինչպես նաև այգեգործությունը տարվում է բացառապես արհեստական վոտգման պայմաններում: Արհեստական վոտգման պայմաններում մեծ հաջողությամբ մշակվում են պտղատու և վազի այգիներ, բանջարանոցային և դաշտային մի շարք արժեքավոր կուլտուրաներ՝ բամբակ, ցորեն, առվույտ, բրինձ, քունջութ և այլն: Իր պայմաններով նմանվում է Թուրքեստանին:

ԶՈՐ ՆԱԽԱԼԵՈՒՍՅՈՒՆ ԶՈՒՍ

Այս զոնայի մեջ մտնում են Աշտարակի, Կոտայքի, Թալինի, Դարբաղլարի, Միկոյանի և Ագիդբեկովի վարչական շրջանների ցածրագիծը՝ յենթաշրջանները 1100—1400 մետր բարձրությամբ:

Այս զոնան Արարատյան դաշտավայրը կապում է ցածր լեռնային կամ լեռնատափաստանային զոնային: Ունի հարեան յերկու զոնաների բնապատմական միջին պայմանները:

Տարեկան միջին ջերմաստիճանը հավասար է 9°—10°-ի, վեգետացիոն շրջանում 16°—18°-ի: Ձմեռը նույնպես խիստ է ամենից ցուրտ ամսին՝ հունվարին, միջին ջերմությունը իջնում է մինչև 5—8°-ի, միսիմումը մինչև մինուս 30°-ի: Շոգ ամիսներն են՝ հունիսը, հուլիսը և ոգոստոսը: Ամենից շոգ ամիսն ոգոստոսն է, վորի ամսական միջին ջերմությունը հավասար է 23—24°-ի: Աշնան սկզբնական շրջանը տաք է: Տեղումներն առաջին գոտու համեմատությամբ մեծ են: Տարեկան մթնոլորտային տեղումները հասնում են 300—400 մ. մ., տեղումների բաշխվածությունը ըստ ամիսների նույն պատկերն ունի, ինչ նախորդ գոտում: մաքսիմումը լինում է մայիսին և կրկնվում է հոկտեմբերին, իսկ մինիմումը՝ ամառային ամիսներին: Ձյունը տեղում է նոյեմբերի կեսերից մինչև դեկտեմբերի սկզբները, դաշտերը ձյունով ծածկված են մնում 30—45 օր:

Այս գոտում գերիշխում են գորշ և շագանակագույն հողերը:

Ինական բուսականությունը համարյա նույն կազմն ունի, ինչ վոր առաջին գոտում: Արհեստական վոտգման պայմաններում հաջողությամբ մշակվում են խաղողի և այլ պտղատու այգիներ, բանջարանոցային կուլտուրաներ, դաշտային կուլտուրաներից՝ ծխախոտ ցորեն, առվույտ, լոբի և այլն: Հյուսիսային և արևմտյան թեքությունների անջրդի պայմաններում հաջողությամբ մշակվում են գլխավորապես աշնանացան հացաբույսեր:

ՑԱԾԻ ԼԵՈՒՍՅՈՒՆ ԶՈՒՍ

Այս զոնան ընդգրկում է Դյուզքենդի, Աղինի, Արթիկի, Ախտայի և մի քանի այլ շրջանները և նախորդ զոնայի բարձր մասերը:

Զոնան շրջապատված է բարձր լեռնաշղթաներով, վորի հետևանքով բոլոր կողմերից փակ է: Տափաստանում ձմռան ցուրտ ոգը յերկար ժամանակ մնում է: Արտահոսումը տեղի յե ունենում շատ քիչ չափով, այն ել պերիֆերիայից: Տարեկան միջին ջերմությունը հավասար է 4—6°-ի: Վեգետացիոն շրջանում միջին ջերմությունը հավասար է 11—14°-ի, ամենից տաք ամսվա (ոգոստոսի) միջին ջերմությունը 15—16°-ի: Ջերմության տարեկան ամպլիտուդան հավասար է 28—30°-ի, ամենացուրտ ամիսների միջին ջերմաստիճանը՝ 8—9°-ի: Այդ ամիսների ջերմաստիճանն իջնում է հաճախ մինչև մինուս 30°-ի: Տարեկան մթնոլորտային տեղումները հավասար են 400—550 մ.մ.: Տեղումների խոշոր մասը լինում է դարձան վերջին:

Վեգետացիոն շրջանում յերաշուր, ինչպես և սոթը սովորական յերևույթ են: Ձյունն սկսում է գալ հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամսից և ձյան ծածկոցը մնում է մինչև մարտի վերջը: Միջին հաշվով մոտ 4 ամիս անընդհատ ձյան շերտը նստած է մնում: Ձյան շերտը վերջ

տարիներ բավականին հաստ է լինում: Հազվադեպ չեն նաև տնձրուն չոր ձմեռներ, վորի պատճառով շատ հաճախ ցանված աշնանացան ցորենները կամ ցրտահարվում, կամ չորանում են:

Այս գոնայում գերակշռում են հիմնականում սևահողեր, մոտ 4-4,5 0/0 հումուսի պարունակությամբ, կան նաև շագանակագույն հողեր:

Դաշտային կուլտուրաները մշակվում են գլխավորապես անջրգի հողերում: Կան նաև ջրովի հողերի բավական մեծ տարածություններ: Անջրգի հողերում մշակվում են գլխավորապես հացահատիկային կուլտուրաներ՝ գարնանացան ցորեն, դարի, հաճար, աշնանացան ցորեն, ադորա (շատ քիչ): Զրովի հողերում մշակվում են առաջին հերթին շաքարի ճակնդեղ, կարտոֆիլ և բանջարանոցային կուլտուրաներ:

ԲԱՐՁՐ ԼԵՈՒՍՑԻՆ ԶՈՆԱ

Զոնան ընդգրկում է մոտավորապես 2000 մետր և ավելի բարձրություն (հյուսիսային մասերում ավելի ցածր) ունեցող շրջաններն ու հողամասերը (Ղուկասյան, Ամասիա, Ալագյազ և այլն):

Տարեկան միջին ջերմաստիճանը հավասար է 2-4°-ի: Զմեռը յերկար է և խիստ, ձյան հաստ շերտով: Ամառը կարճ է, վեղեռացիան շրջանի ջերմաստիճանը 10°-ից չի անցնում: Տարեկան միջին մթնոլորտային տեղումները հավասար են 550-650 մ. մ-ի: Բուսական ծածկոցը խիտ է, ալպյան և սուբալպյան բուսականությամբ, բարձրորակ ալպյան արոտներով: Հողերը գլխավորապես լեռնամարգագետնային են կամ մուգ-շագանակագույն, հումուսի բարձր պարունակությամբ: Դաշտային կուլտուրաները մշակվում են անջրգի պայմաններում, հիմնականը գարնանացան կուլտուրաներն են, աշնանացանը համեմատաբար քիչ է: Մշակվում է նաև կտավհատ, կարտոֆիլ և այլ կուլտուրաներ:

ԴԱՇՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Հայաստանում կա մոտ 570.000 հեկտար վարելահող,*) վորից յուրաքանչյուր տարի կուլտուրաներով զբաղեցվում է մոտ 437,000 հեկտար:

Դաշտավարությունը տարվում է ինչպես ջրովի, նույնպես և անջրգի պայմաններում: Վարելահողային տարածությունից առայժմ վոռոգվում է մոտ 143.000 հեկտարը:

ՀնՍՀ դաշտավարության մեջ մշակվող հիմնական կուլտուրաների տարածության գինամիկան, ըստ Հողօգտագործության տվյալների, ունի հետևյալ պատկերը (տես № 1 աղյուսակը):

*) Առանց տնամերձ հողամասերի:

	ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐԸ	1913 թ.	1919 թ.	1937թ. **)	1938 թ. **)
		Տարած. հեկտ.	Տարած. հեկտ.	Տարած. հեկտ.	Տարած. հեկտ.
1.	Աշնանացան ցորեն . .	95,000	34,100	98,864	107,931
2.	Աշնանացան դարի . .	2,800	1,300	2,810	2937
3.	» ադորա . .	—	—	10,279	9153
	Ընդ. աշնանացան	98,800	35,400	111,953	120,021
4.	Գարնանալան ցորեն .	96,100	16,900	131,792	129,172
5.	» դարի . .	94,600	19,900	97,889	88,470
6.	» հաճար . .	—	—	15,111	14,658
7.	» կորեկ . .	—	—	1,024	1,046
8.	» վարսակ . .	—	—	3,189	2,808
				738	906
9.	Ցեզիպտացորեն . . .	—	—	2,246	2381
10.	Ընդհանրներ	—	—	771	887
11.	Բրինձ	—	—	—	—
	Ընդամենը գարնանացան	190,700	35,900	252,760	240,328
	Ընդամենը հացահատիկ	289,000	71,300	364,713	360,349
		15,300	600	18,009	17,114
12.	Բամբակ	100*	100*	2,746	2904
13.	Ծխախոտ	—	—	831	1029
14.	Շաքարի ճակնդեղ . .	—	—	—	—
15.	Կարտոֆիլ	7,000	1,800	12,230	11,842
16.	Ցանովի կերախոտաբ. և սելոտային բույսեր	—	—	—	—
	ա) Միամյա	4,400	200	6,830	6,774
	բ) Բազմամյա	—	—	13,276	18,222
	գ) Միլոս	—	—	1,831	1241
17.	Գտավհատ	5,100	900	7,596	7,596
18.	Բանջարանոց-բոստանային	—	—	5,705	6516
19.	Այլ կուլտուրաներ . .	—	—	2,843	4501
				436,080	437,088

*) Մինչև 1921 թ. Հայաստանում չի յեղել դեղին ծխախոտ N. tabacum, — զրա փոխարեն յեղել է N. Rustica (Ղուկասար):
 **) Ըստ Հայկական Հողօգտագործության հաշվաճարման տվյալների.

Վերահիշյալ աղյուսակից դժվար է նկատել, Վոր բոլոր կուլ-
տուրաների ցանքերի տարածությունը, 1913 թվականի համեմատու-
թյամբ, ընդարձակվել է ավելի քան 22 տսկոսով. ավելացել է մի քա-
նի նոր կուլտուրա՝ գեղին ծխախոտ, շաքարի ճակընդեղ, խորդենի, վո-
րոնց մշակությունն այժմ մեր յերկրի ժողտնտեսություն մեջ հսկա-
յական նշանակություն ունի: Դաշտավարության մեջ հացահատի-
կային կուլտուրաներն իրենց տարածությունը բռնում են առաջին տե-
ղը: Մեծ չափով, բայց դեռևս անբավարար, ընդարձակվել է աշնանա-
ցան ցորենի տարածությունը:

ՅՈՐԵՆԻ ՏԵՂԸ ԴԱՇՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հայաստանում հացահատիկային կուլտուրաներից հիմնականը
հանդիսանում է ցորենը (աշնանացան և գարնանացան), կազմելով
ցանվող տարածության 54,2%-ը կամ 237,103 հեկտար: Ցորենի մշակու-
թյամբ զբաղվում են Հայաստանի բոլոր գոնաներում, բոլոր գյուղե-
րում: Բացի շատ բարձր լեռնային գոնայում գտնվող մի քանի գյու-
ղերից, մնացած բոլոր տեղերում ցորենի տարածությունը գերազան-
ցում է մյուս կուլտուրաների տարածություններից:

ԱՇՆԱՆԱՑԱՆ ՅԵՎ ԳԱՐՆԱՆԱՑԱՆ ՑՈՐԵՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

ՀիՄՀ-ում ցորենը մշակվում է 650-ից մինչև 2400 մետր բարձ-
րություն վրա: Տեղ տեղ՝ Արագածի հյուսիսային լանջերում, Շահա-
ղի լեռնաշղթայի Գյունեյի լանջում, հասնում է մինչև 2500-2550
մետր բարձրության, վորտեղ շատ հաճախ յենթարկվում է աշնանային
ցրտահարության: Մշակության ավելի ընդարձակ շրջան ունի
գարնանացան ցորենը: Գարնանացան ցորենի ցանքերը գտնվում են
1000—2550 մետր բարձրություններում: Հիմնական մասսիվները գըտ-
նվում են 1300-2300 մ. բարձրության վրա:

Մշակության նման ընդարձակ շրջան ունենալու հետևանքով գար-
նանացան ցորենի տարածությունը աշնանացան ցորենի համեմատու-
թյամբ շատ է և կազմում է ցորենի ցանքերի 54,5%-ը (տես աղյուս. № 2)

Աշնանացան ցորենի մշակությունը տարվում է 600—2200 մ.
բարձրություններում, մաքսիմումը՝ 2300 մ. (Մեղրիի շրջանի Կալեր,
Տաշտուն և մի քանի գյուղերում): Հիմնական մասսիվները գտնվում
են 650-ից մինչև 1850 մետր բարձրություններում: Դրանից ավելի
բարձր, ցանքերի տարածությունն աստիճանաբար նվազում է: Աշնա-
նացան ցորենների տարածման ներկա սահմանները սոց-գյուղատն-
տեսության պայմաններում պետք է համարել անբավարար և բոլոր
հնարավոր միջոցները կիրառել նրա մշակությունն ավելի բարձր գոտի-
ներում-շրջաններում տարածելու և յեղած շրջաններում ցանքսն ընդար-
ձակելու համար: Աշնանացան և գարնանացան ցորենի տարածություն-
ների տոկոսային փոխհարաբերությունը պարզ կերպով նկատվում է
№ 2 աղյուսակից:

ԱԳՐՈՏԵՆԵՆԻԿԱՅԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանը համարվում է յերկրագործական հին յերկիր: Դարեր
առաջ սովորություն դարձած հողի մշակության ձևերը, գործիքները
շարունակել են իրենց գոյությունը շատ աննշան փոփոխություննե-
րով մինչև 1920 թ. նոյեմբերյան հեղափոխությունը և Նորհրդային
Իշխանության հաստատման առաջին տարիները: Այդ ժամանակաշը-
ջանի հողի մշակության հիմնական գործիքները հանդիսացել են չու-
թը և քիչ չափով յերկաթյա գութանները:

Աշխատանքային և գյուղատնտեսական ցուցանիշների տարածությունները ըստ վարչական շրջանների 1938 թվին*)

Շրջաններ	Ընդամենը տարածութ.	Վ. ո. թ. ց	
		Աշխատանքային ցուցանիշ %	Գյուղատնտեսական ցուցանիշ %
1. Ապարան	9630	26	74,0
2. Ադրի	7950	24,1	74,9
3. Ամասիա	5439	7,2	92,8
4. Ադիգեբեկով	8710	41,5	58,5
5. Ալավերդի	5205	90,5	9,5
6. Ալադյալ	2225	0,9	99,1
7. Արթիկ	11.637	19,0	81,0
8. Ախտա	11345	18,5	81,5
9. Ատարակ	9565	73,6	26,4
10. Բաղրամբեյա	15714	28,0	72,0
11. Գորիս	8194	84,5	15,5
12. Դիլիջան	1779	91,2	2,8
13. Դուզլեբեյ	13598	20,0	80,0
14. Իջևան	3989	87,1	12,9
15. Կիրովական	1415	70,2	29,8
16. Կալինին	1480	21,2	78,8
17. Կապան	6567	75,1	24,9
18. Կոնյալու	5207	5,5	94,5
19. Կաթնաղբյուր	5004	46,0	54,0
20. Կրասնոսելսկի	4929	59,0	41,0
21. Կոտայք	13069	58,9	41,1
22. Թալին	11689	36,3	63,7
23. Զանգեզուր	740	96,9	3,4
24. Միկոյան	8244	57,0	43,0
25. Մարտունի	7734	15,4	84,6
26. Մեղրի	2214	68,4	31,6
27. Ն. Բալասան	6176	10,7	89,3
28. Նոյեմբերյան	5102	85,6	14,4
29. Սիսիան	8934	53,7	46,3
30. Ստեփանավան	3966	82,8	17,2
31. Սեվան	6211	4,0	96,0
32. Սյունիք	5629	40,8	59,2
33. Շամշադին	5585	89,1	10,9
34. Վեդի	2879	100,0	—
35. Կաթնաղբյուր	2601	94,6	5,4
36. Զոհաբեյ	3028	95,8	4,2
37. Վաղարշապատ	3170	94,7	5,3
38. Յերեվան և Լենինական	550	82,0	18,0
Ընդամենը	237,103	107,931	129,172
%-ներ	100	45,5	54,5

*) Ըստ Հայկական ՌՍՀ Հողօգտագործության հաշվառման տվյալների:

Քաղաքում ամբողջովին կենդանական երկրի շրջանները, զամբաները, Մինչև հեղափոխությունը գաղափարաբանական մեջ չի ոգտագործվել վոյ մի հատ տրակտոր և գյուղատնտեսական այլ կատարելագործված մեքենաներ-գործիքներ: Համարյա բացակայել են այնպիսի անհրաժեշտ ագրոնոմիկական օգնություններ, ինչպիսիք են՝ վաղ ցեղը, ցեղերի ամառային մշակութայինը, կրկնավարը, սերմերի ախտահանումը, շարքացանը, հացահատիկների ցանքերի քաղհանը և այլն: Անբավարար են ոգտագործվել տեղական պարարտանյութերը: Բացակայում էին տեսակավոր սորտերը, իսկ տեղական սորտերի բարելավման ուղղությամբ վոյ մի աշխատանք չէր ձեռնարկվում: Նշված ժամանակաշրջանում, շնորհիվ այդ պայմանների, խիստ ցածր էր թե բերքատվությունը և թե աշխատանքների արտադրողականությունը:

Սոցիալիստական հեղափոխությունը Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ սոցիալական նոր հարաբերություններ ստեղծեց, վորի շնորհիվ ստեղծվեցին նրա զարգացման համար բոլոր անհրաժեշտ նախապայմանները: Ինչպես վոյ Միություն մեջ, այնպես և Հայաստանում, աստիճանաբար մուտք գործեց տրակտորը, կալիչ, հնձող և մի շարք այլ բարդ գործիքներ ու մեքենաներ: Գյուղացիական մանր, փոշիացած տնտեսությունները, շնորհիվ ստեղծված սոցիալական նոր պայմանների և մեքենայական բազայի, աստիճանաբար անցան կոլեկտիվ տնտեսությունների:

1928 թվին կազմակերպված էր ընդամենը 55 կոլտնտեսություն, վորն ընդգրկում էր գյուղացիական տնտեսությունների 0,7%-ը, 1932 թվին՝ 393 կոլտնտեսություն, գյուղացիական տնտեսությունների 37,5%-ը ընդգրկումով: 1936 թ. 1069 կոլտնտ, գյուղացիական տնտեսությունների 70,0%-ի ընդգրկումով: 1937 թ. 1072 կոլտնտ, 88%-ի ընդգրկումով: 1938 թվին 1081 կոլտնտ. 91,8%-ի ընդգրկումով:

Գյուղատնտեսության մեջ կոլեկտիվ սխեմայի աստիճանական աճմանը և վերջին տարիներում նրա բացարձակ գերակշռությանը զուգընթաց՝ աստիճանաբար աճեց և ամրապնդվեց գյուղատնտեսության վերելքի հզոր լծակ հանդիսացող մեքենայական բազան:

Մեքենայական բազայի աճման փայլուն ապացույց են հանդիսանում հետևյալ տվյալները:*)

*) Այս և հետագա թվական տվյալները վերցված են Հայկական Հողօգտագործության և Ժողատնտեսական վարչությունից:

	1931 թ.	1934 թ.	1937 թ.	1938 թ.
Տրակտոր, հատով	188	434	1175	1389
Տրակտորների կատարած վարը փափուկ վարի վերածած. հեկտարներով .	57,121	112,948	443,58	441,553
Կոմբայն հատով	3	8	258	185
Կալոնի հատով	42	103	—	264

Աճեցին և ամրապնդվեցին սոցիալիստական յերկրագործության աշխատանքների կազմակերպման և ագրոկուլտուրայի բարձրացման գործում խոշոր լծակ հանդիսացող մեքենատրակտորային կայանները: 1930 թվից մինչև 1938 թ. մեք. տրակտ. կայանների թիվն աճեց 9 անգամ:

1930 թվին գործում եր 3 Մ. Տ. կայան

1931 » » 7 » »

1934 » » 15 » »

1938 » » 29 » »

Մ. Տ. կայանների թվական աճման զուգընթաց աճեց նաև նրանց կարողությունը և աշխատանքի փորակական ցուցանիշները:

1931 թվին յուրաքանչյուր Մ.Տ. կայանում միջին հաշվով գործում էին 192 ձիու ուժ կարողություն ունեցող քաշող մեքենաներ, իսկ 1938 թ.՝ 800, աճ մոտ 4 անգամ:

1930 թվին բոլոր ՄՏԿ-ները միասին սպասարկում էին կոլեկտիվացված տնտեսությունների մոտ 8,5%-ին, 1935 թվին 60%-ին, 1938 թ. Հայաստանի կոլտնտեսություն ամբողջ հողերի 70%-ի մշակությունը կատարվում էր ՄՏԿ-ների միջոցով:

Շնորհիվ զրա՝ ագրոտեխնիկական կոմպլեքսում հնարավոր յեղավ նոր ձեռնարկումներ մտցնել:

Կիրառվող ագրոտեխնիկայի պատկերը յերևում է հետևյալ աղյուսակներից.

	1932	1933	1935	1936	1937	1938
1. Ցրտավար	34,400	44,572	81,587	100,776	121,473	126,706
2. Ցեկեր (վաղ և ուշ) .	—	52,603	65,822	82,556	90,336	97,597
3. Հացաբույս. քաղհան .	—	65,400	193,722	255,689	272,635	—
4. Հացաբ. ցանքը շարք .	—	15,735	41,323	48,363	70,732	—
5. Օկրմացուի զտում ցեխտներներով . . .	129,700	—	286,530	430,309	100%	100%
6. Պարարտացում. սայ- լերով	1934 թվին 223,788	—	496,192	2,428,894	—	2,497,500
7. Օկրման արտահա- նում. ցեխտներներով	163,700	—	259,313	383,943	100%	100%
8. Օկրման յարով կղա- ցիա, հեկտարներով .	—	—	20	4,490	25,000	—

Միաժամանակ լայն չափով զարկ է տրվել նաև ջրաշինարարու- թյանը, վորն անժխտելիորեն մեծապես նպաստել է սոց. դաշտերի բերքատվության բարձրացմանը: Ջրաշինարարության աշխատանքնե- ը հատկապես վերջին տարիներում հսկայական ծավալ են ստացել: Բավական է նշել, վոր միայն մանր ջրաշինարարության միջոցով 1936 թվին ջրովի յ վերածվել ավելի քան 11,000 հեկտար վարելա- հող, այն ժամանակ, յերբ 1921—1935 թվերին նույն մանր ջրաշինա- րարության գծով ջրովի յ վերածվել միայն 4,100 հեկտար վարելա- հող:

Վերոհիշյալ աղյուսակներից պարզ յերևում է, վոր աստիճանաբար ավելացել են ագրոտեխնիկական հիմնական ձեռնարկումների քանակա- կան և վորակական ցուցանիշները: Սակայն առանձին ձեռնարկում- ների գծով դեռևս դոյուսթյուն ունին աչքի ընկնող թերություններ:

Ցելեր. — Բազմաթիվ փորձերով և արտադրության յերկարամյա պրակտիկայով ապացուցված է, վոր աշնանացան հացահատիկների հիմնական շրջաններում բերքատվության բարձրացման գործում ցե- լերը (սև և վաղ) վճռական նշանակություն ունեն: Չնայած ցելերի ընդհանուր տարածության զգալի ավելացմանը (1930 թվին համեմա- տությամբ կրկնապատկվել է)՝ այնուամենայնիվ դեռևս աշնանացան հացահատիկների միայն 40—45%-ն է ցանվում ցելերի (վաղ և սև) վրա: Բացի դրանից անբավարար է ցելերի մշակության վորակը:

1936

Պարարտացում. — Այս ձեռնարկման գծով նույնպես ունենք ան- ժխտելի հաջողություններ. 1934 թ. համեմատությամբ տասնամեկ անգամ ավելի շատ տեղական պարարտանյութ է տրված դաշտերին սակայն դեռևս յեղած բոլոր հնարավորությունները լրիվ չափով չեն ոգտագործվում: Մինչև այժմ համարյա անուշադրության են մատնված տեղական պարարտանյութերի պահպանման, պարարտացման նորմա- յի ու ժամանակի և մի շարք այլ կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերը: Համարյա չի կիրառվում վեգետացիայի ընթացքում լրացու- ցիչ սնուցում տալը: Այս բոլոր հարցերը հսկայական նշանակություն ունին բերքատվության բարձրացման գործում:

Ցամփի ժամանակի հարցը. — Ցուրաքանչյուր սորտի ցանքի ճիշտ ժամանակի վորոշման հարցը վճռական նշանակություն ունի ագրո- կոմպլեքսում, մինչդեռ այս կարևոր մոմենտը համարյա անուշադրու- թյան է մատնված: Հայաստանում մշակվող աշնանացան ցորենի տար- բեր սորտերի համար ընդհանուր ձևով տրվում է ցանքի մի ժամկետ, վորի հետևանքով յեղակի չեն այնպիսի դեպքեր, յերբ աշնանացան ցորենի ցանքերը վոչ ճիշտ ժամկետում ցանելու. հետևանքով գրեթե ամբողջովին վոչնչացել են (Կոտայք, Նոյեմբերյան, Ախտա): Անհրա-

ժեշտ և ամենակարճ ժամանակամիջոցում ըստ առանձին զոնաների լուծել յուրաքանչյուր սորտի ցանքի ձիշտ ժամկետը:

Յանվի խտությունը (նորման) — Յանքի նորմայի վորոշման ժամանակ, վորպես կանոն, հաշվի չեն առնվում սորտի սորտային առանձնահատկությունները (թփակալումը, հատիկի արսույլուտ կշիռը և այլն), մինչդեռ այդ հարցերը կարևոր նշանակություն ունեն: Անհրաժեշտ և յուրաքանչյուր շրջանում վերանայել ցանքի նորմաներն ըստ սորտային առանձնահատկությունների, հողային պայմանների և այլն: Բացի այդ, վորոշ շրջաններում անհրաժեշտ և լայն չափով փորձարկել Ֆեփ-րեմովցիների (խիտ ցանքի) սկզբունքը:

Յանվի ձևը — Շարքացանով կատարված ցանքի տարածությունը խիստ անբավարար է, իսկ կատարված շարքացանի վորակը հեռու յն բավարար լինելուց: Չեն կիրառվում ցանքի այնպիսի եֆեկտիվ ձևեր, ինչպիսիք են խաչաձևի ցանք, նեղ շարքերով ցանք և այլն:

Սերմացուի յարովիզացիան. — Յարովիզացիայի եֆեկտը հատկապես լեռնային շրջաններում բարձր է, միայն այդ ձևնաբերվումը լեռնային շրջանների դարնանացան ցորենի բերքը բարձրացրել և հեկտարին 2—4 և հաճախ ավելի ցենտներներով: Բայց չնայած դրան, յարովիզացիայի յենթարկված սերմերով կատարված ցանքային տարածությունը խիստ անբավարար է, կադմում է դարնանացան հացարույսերի (ցորեն, դարբի) մոտ 12%-ը. անհրաժեշտ է ամենակարճ ժամանակամիջոցում ավելացնել այն և հասցնել 100%-ի: Այդ անելու համար կան բոլոր հնարավորությունները:

Յանվաշրջանառություն. — Յանքաշրջանառությունը, վորպես բերքատվության բարձրացման խոշոր լծակ հանդիսացող ձևնաբերվում, նատուրայում մինչև այժմ համարյա բացակայում է: Անհրաժեշտ է ամենակարճ ժամանակամիջոցում կիրառել խոտա-դաշտային ցանքաշրջանառություն, առանց վորի հնարավոր չե կայուն բերքատվություն ունենալ:

Այնուամենայնիվ չնայած վերոհիշյալ թերություններին և հողային որդաններում բուն դրած ժողովրդի մերկացրած թշնամիների սև գործերին՝ տարեց տարի բարձրացել է բերքատվությունը. այդ բարձրացումը յերեվում է հետևյալ տվյալներից.

Աղյուսակ № 5

	Աշնանացան ցորենի բերքատվությունը ցենտներ.	Գարնանացան ցորենի բերքատվությունը ցենտներ
1909—13 թվերին	8,7	6,5
1934 թ.	9,0	6,4
1935 թ.	10,2	6,8
1936 թ.	12,4	10,2

Բացի վերոհիշյալից այժմ բազմաթիվ են այնպիսի կոլտնտեսություններ, կոլտնտեսային առանձին բրիգադներ և ողակներ, վորոնք ոգտադործելով ստեղծված բոլոր հնարավորությունները, կիրառելով լրիվ ագրոկոմպլեքսը, տվել են միջին բերքատվությունից շատ ավելի բարձր, իսկ տասնյակ դեպքերում նաև ռեկորդային բերքատվություն: Այսպես որինակ՝ Ապարանի շրջանի Թ. Գյուզալդարա կոլտնտեսության Աբրահամյանի ողակը 1936 թվին 1 հեկտարից ստացել է 82 ցենտ. դարնան դարի: Լենինականի շրջանից Մ. Մանուկյանը ստացել է 1 հեկտարից 60 ցենտներ ցորեն: Բասարգեչարի շրջանի Գյոգաղբուլայի բրիգադիներ Գեղամ Մանուկյանը և Պողոս Գրիգորյանը 1938 թ. ստացել են դարի 37 ց. մեկ հեկտարից: Շամշադինի Նավո կոլտնտ. № 4 բրիգադը հեկտարից ստացել է 34,2 ց. աշն. ցորեն, և այլն:

Լայն չափով ծավալվել և ծավալվում են աշխատանքի ստախանովյան մեթոդները, որըստորե անում է ստախանովյան կոլտնտեսականների բանակը, վորոնք լծվում են ստախանյան 7—8 միլիարդ փութ հացահատիկի արտադրանքին հասնելու լողունգի կիրառման մեծ գործին:

տանըները համար, վորպես սպիտակուցներով հարուստ (20—22 տոկ.), բոլորովին չթափվող, վաղահաս, ուժեղ թփակալող յեղանյութ:

Անհրաժեշտ է հիշատակել, վոր ակադեմիկոս Վավիլովին իր «Научные основы селекции пшеницы» աշխատության մեջ սրա բազմազանությունը կենտրոնը համարում է Տաճկաստանը, մինչդեռ այդ ճիշտ չէ: Ինչպես արդեն ասվեց, այդ տեսակը ստացված է Յերևանում:

Այս տեսակին պատկանող այլատեսակներն առայժմ մշակութային մեջ չկան:

Սպելտա (Tr. spelta L.) ցորենը հազվագեղ է, ըստ պրոֆ. Մ. Թումանյանի, Հայաստանում կա ընդամենը մեկ այլատեսակ: Այս տեսակի այլատեսակային բազմազանությունը գտնվում է Իսպանիայում, Աստուրիայում և Հարավային Գերմանիայի լեռնային մասերում:

Կարծր ցորեն (Tr. durum Desf.). ցորենի տարածված տեսակներից մեկն է (յերկրորդը): Այլատեսակային ամենից մեծ բազմազանություն ունեցող յերկիրը համարվում է Հարեջտանը և Միջերկրական ծովի ավազանը: Հայտնի յեն սրա յերկու յենթատեսակներ subsp. abyssinicum Vav. և subsp. expansum Vav.: Հայաստանում գտնվող այլատեսակները հիմնականում պատկանում են սուրապեցիես եքսիանսում յենթատեսակին: Այլատեսակային բազմազանությամբ Հայաստանը հարուստ չէ, նկարագրված է առմայժ 20 այլատեսակ: Կարծր ցորենը մշակվում է գլխավորապես Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանակից շրջաններում (Ալավերդի, Նոյեմբերյան, Իջևան, Շամշադին, Ղափան և այլն), փնացած շրջաններում համարյա բացակայում է, կամ թե չէ գտնվում է աննշան տարածություններով, կամ հատ ու կենտ բույսերով:

Պերսիկում ցորեն (Tr. persicum Vav.). հիմնականում տարածված է Անդրկովկասում՝ Վրաստանում և Հայաստանում: Պերսիկում տեսակը Հայաստանում չի ներկայացված մեծ բազմազանությամբ: Առայժմ հայտնաբերված է յերկու այլատեսակ: Սորտ է կազմում և բավականին մեծ մասիվներով մշակվում է հատկապես բարձր լեռնային լոռնավ շրջաններում (Ալադյաղում, Ախտայում, Սևանում, Գորիսում, Սիսիանում, Սպիտակում, Ղուկասյանում, Ամասիայում և այլն): Բացակայում է դաշտային և չոր նախալեռնային շրջաններում:

Անգլիական ցորեն (Tr. turgidum L.). տարածված է գլխավորապես Հարեջտանում և Միջերկրական ծովի ավազանում: Հայտնի է սրա յերկու յենթատեսակը subsp. abyssinicum Vav. և subsp. mediterraneum Flaksb.: Վերջինս իր հերթին բաժանվում է յերկու լսմբի՝ սովորական և ճյուղավոր հասկ ունեցողների: Հայաստանում շատ աննշան չափով է տարածված: Հայաստանում հայտնաբերված և subsp. mediterraneum Flaksb յենթատեսակին պատկանող թե սովորա-

կան և թե ճյուղավոր լսմբերից 11 այլատեսակ, վորոնցից յերկուսը նոր են, նկարագրել է պրոֆ. Մ. Թումանյանը: Հայաստանում անգլիական ցորենին այլատեսակներին կարելի յէ պատահել գլխավորապես յայն շրջաններում, ուր գտնվում է կարծր ցորենը: Սրա վոչ ճյուղավոր լսմբին պատկանող այլատեսակներից կազմված «մաքուր» ցանքեր կան Նոյեմբերյանի՝ Կոթի և Սոի գյուղերում: Ճյուղավոր լսմբին պատկանող այլատեսակներից կազմված սորտեր վոքը տարածություններով մշակվում են Միկոյանի շրջանի Գարադուլ գյուղում («ճճղուկ ցորեն» անվան տակ) և մի քանի այլ շրջաններում հատ ու կենտ կոլխոզնիկների տնամերձ հողերում: Վորպես խոտուղե կարելի յէ պատահել կարծր ցորենի սորտերի մեջ:

Պիրամիդալ ցորեն (Tr. pyramidale Perc.) չափազանց աննշան հատկանիշներով (միայն հասկի ձևով) է տարբերվում կարծր ցորեններից և այդ է պատճառը, վոր այժմ վորոշ հեղինակների կողմից, վորպես ինքնուրույն տեսակ չի ընդունվում: Հայաստանում նկարագրված է սրա 6 այլատեսակ, վորոնք պատահում են վորպես հազվագեղ խոտուղե այն շրջաններում, ուր մշակվում են կարծր ցորենները:

Որիենտալ ցորեն (Tr. orientale Perc.) նույնպես շատ աննշան հատկանիշներով է տարբերվում կարծր ցորենից: Ընդհանրապես չի ներկայացված մեծ բազմազանությամբ: Պերսիկավը նկարագրել է սրա յերկու այլատեսակ, իսկ պրոֆ. Մ. Թումանյանը Դարալագյանի նյութերից առանձնացրել է սրա ևս մեկ նոր այլատեսակ: Հայաստանում այս տեսակը հազվագեղ է, կարելի յէ պատահել Դարալագյանում:

Կուլտուրական սովորական հաֆաբներ (Tr. dicoccum Schübl.). բաժանվում են 3 եկոլոգիական յենթատեսակների Ssp. abyssinicum Stol., subsp. europeum Vav. և subsp. asiaticum Stol.: Հայաստանում հաճախեղը պատկանում են subsp. asiaticum-ին: Հայտնաբերված է յերկու այլատեսակ, վորոնք սորտ են կազմում և մշակվում են գլխավորապես նախալեռնային և լեռնային գոտաներում:

Վայրի յերկհատ ցորեն կամ վայրի հաֆաբ (Tr. dicoccoides Körn.): Այս տեսակը առայժմ հայտնաբերված է Սիրիա-Պաղեստինում, Հայաստանում և Իրանում: Պրոֆեսոր Մ. Թումանյանն այս տեսակը բաժանում է յերկու եկոլոգիական լսմբի՝ սիրիա-պաղեստինական և Հա-

յայտատանի: Հայաստանում առաջին անգամ (1927 թվին) հայտնաբերել է պրոֆ. Մ. Թումանյանը Յերեվանից 6 կիլոմետր հեռու գտնվող Շորբուլաղի յենթաշրջանում, 1935 և 1936 թվերին Բ. Գարասեֆերյանը Միկոյանի և Վեդու շրջանների նախալեռնային մասսիվներում: Հայաստանում նկարագրված է սրա 4 այլատեսակը:

Գուլտուրակա միահատ համար (Tr. monococcum L.): Հայաստանում սա չի ներկայացված մեծ բազմազանությամբ: Պրոֆ. Մ. Թումանյանը Ջանդեղուրի, Գարալաղյաղի և Լոռի-Փամբակի շրջանների հաճարի ցանքերում հայտնաբերել է հատ ու կենտ բույսերով 4 այլատեսակ, վորից մեկը նոր է և առաջին անգամ նկարագրել է պրոֆ. Մ. Թումանյանը:

Վայրի միաֆիստ և յերկֆիստ միահատ համար կամ վայրի միահատ ցորեն (Tr. thaoudar Reut. և Tr. aegilopoides Bal.): Սրանց բազմազանությունը գտնվում է Հայաստանում: 1927 թվին Հայաստանում առաջին անգամ սրանք հայտնաբերեց պրոֆ. Մ. Թումանյանը Շորբուլաղի շրջանում, ավելի ուշ՝ Բ. Գարասեֆերյանը Միկոյանի (1935 թ.) և Վեդու շրջաններում (1936 թ.):

Հայաստանում ընդամենը նկարագրված է 64 այլատեսակ, վորից 44-ը նոր են:

Ուրարտու վայրի յերկֆիստ համար (Tr. urartu Thum): Սա նոր տեսակ է, հայտնաբերել է պրոֆ. Մ. Թումանյանը Հայաստանում: Առայժմ նկարագրված է այս տեսակին պատկանող 4 այլատեսակ:

Այսպիսով ցորենի (Triticum L.) ցեղին պատկանող 19 տեսակներից Հայաստանում առայժմ հայտնաբերված է 15-ը: 650 այլատեսակներից՝ 230-ը, կամ համաշխարհային ցորենի բազմազանության մեկերրորդից ավելին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՑՈՐԵՆԻ ՆՈՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՅԵՎ ԱՅԼԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Խնչպես արդեն նկատեցինք, Հայաստանը հարուստ է ցորենի տեսակներով և այլատեսակներով: Կարևորն այն է, վոր այդ բազմազանությունը ինչպես սիստեմատիկորեն նույնպես և բիոլոգիորեն չի հանդիսանում մյուս յերկրների լրիվ կրկնությունը և այդ չեք ել կարող լինել: Նախորդ բաժնում արդեն նշել ենք, վոր ցորենի ցեղին պատկանող տեսակներից յերկուսը՝ Tr. Vavilovianum (Thum) Jakubz, Tr. urartu Thum, հայտնաբերված է միայն Հայաստանում: Տասնյերկու տեսակների սահմաններում հայտնաբերված է մոտ 100 նոր այլատեսակ:

1. Tr. vulgare Host.	տեսակից	16	այլատեսակ
2. Tr. compactum Host.	"	16	"
3. Tr. Vavilovianum (Thum.) Jakubz.	"	4	"
4. Tr. durum Desf.	"	1	"
5. Tr. pyramidale Perc.	"	6	"
6. Tr. orientale Perc.	"	1	"
7. Tr. turgidum L.	"	2	"
8. Tr. monococcum L.	"	1	"
9. Tr. dicoccoides Körn.	"	4	"
10. Tr. aegilopoides. Bal.	"	27	"
11. Tr. urartu Thum.	"	4	"
12. Tr. thaoudar Reut.	"	17	"

Ընդամենը 99

Այսպիսով 12 տեսակի սահմաններում հայտնաբերված նոր այլատեսակները կազմում են Հայաստանի ցորենների բազմազանության մոտ 45 տոկոսը, իսկ ամբողջ աշխարհի՝ 1/6-ը: Այս հանգամանքը խոսում է այն մասին, վոր Հայաստանում զնացել և զնում են և առաջացման բավական ինտենսիվ պրոցեսներ:

ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՅԵՎ ԱՅԼԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԿԱԶՄՆ ԸՍՏ ԲԱՐՁՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՏԻՆԵՐԻ

Ցորենի տեսակների, այլատեսակների, ձեերի և տիպերի բաշխվածությունը մեջ նկատվում են վորոշ որինաչություններ:

Հայաստանում այս հարցով զբաղվել են պրոֆ. Մ. Թումանյանը (կուլտուրական բույսերի բարձրության գոտիները Հայաստանում), պրոֆ. Գ. Աղաջանյանը և Ստոլետովան: Մեր ուսումնասիրության ընթացքում մեզ հաջողվեց այս հարցի վերաբերյալ մի շարք լրացումներ և ճշտումներ կատարել:

Աղյուսակ № 6

Ձեռնները և նրանց բարձրությունը ծովի մակերևույթից մետրերով	Tr. vulgare	Tr. compactum	Tr. durum	Tr. turgidum	Tr. pyramidale	Tr. persicum	Tr. spelta	Tr. dicoccum	Tr. dicoccoides	Tr. aegilopoides
Դաշտային 600—1000	XXX	XX	XX	X	—	—	—	—	—	—
Անտառային շրջան 600—1100	XXX	X	XXX	XXX	X	—	—	XXX	—	—
Չոր նախալեռնային 1100—1400	XXX	XXX	X	—	—	—	—	XX	X	X
Ցածր լեռնային 1400—1800	XXX	XXX	—	XX	—	—	XXX	X	—	—
Բարձր լեռնային 1800—2200	XXX	XXX	X	—	—	XXX	—	XXX	—	—
Ալպեական 2200-ից բարձր	XXX	XX	—	—	—	XX	—	XXX	—	—

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.—X. Կա հատ ու կենտ հազիկով վերպիս խառնուրդ:

Հսորտ» չի կազմում:

XX. Կազմում է Հսորտ», բայց շատ քիչ է տարածված:

XXX. Կազմում է Հսորտ» և մշակվում է մեծ տարածություններով:

Յորենի տեսակներն ըստ զոնաների բաշխվում են հետևյալ կերպ (տես № 6 աղյուսակը).—

Վերոհիշյալից նկատվում է, Վոր փափուկ և կունդիկ տեսակները շնորհիվ իրենց թե մորֆոլոգիական և թե բիոլոգիական ձևերի բազմազանության կոմոպոլիտ են, հաջողությամբ մշակվում են բոլոր զոնաներում, սկսած 600-ից մինչև 2200 մետր և ավելի բարձր վայրերում, իսկ ֆնացած տեսակներն առայժմ սահմանափակված են վորոշ զոնաներում, կլիմայական և հողային վորոշ պայմաններում:

Տեսակների և նրանց աշխատեսակների զոնայական տարածման ավելի պարզ պատկերացում կարելի չե ստանալ № 7 աղյուսակից, վորը ցույց է տալիս, թե տվյալ տեսակն այս կամ այն բարձրություններում բանի աշխատեսակով է ներկայացված:

Աղյուսակ—Та6. № 7

Տեսակները ВИДЫ	Բ.Մ.	600—1000	700—1100	1100—1400	1400—1800	1800—2200	2200 և բարձր
Tr. vulgare	31	22	23	19	18	7	
Tr. compactum	22	13	10	11	10	3	
Tr. durum.	16	11	2	—	—	—	
Tr. pyramidale	6	4	—	—	—	—	
Tr. turgidum	5	2	2	1	—	—	
Tr. persicum	—	—	—	2	2	2	
Tr. dicoccum	—	—	2	2	2	2	

Այս աղյուսակից նույնպես յերևում է, թե ինչպես փափուկ և կունդիկ տեսակները տարածված են բոլոր զոնաներում, իսկ մյուս տեսակները խիստ սահմանափակ են: Բացի այդ, չափազանց պարզ կերպով նկատվում է, Վոր ցածրադիր մասերից (դաշտավայրից) վորքան բարձրանում ենք վեր՝ լեռնային մասերը, այնքան նվազում է թե (հիմնական) տեսակների և թե աշխատեսակների թիվը:

Վերոհիշյալ աղյուսակներն արտահայտում են տեսակների զոնայականության քանակական կողմը: Անհրաժեշտ է տեսնել նաև, թե մորֆոլոգիական առանձին հատկանիշներն ինչ չափով են յենթարկվում այդ նույն որինաչափություններին:

Ըստ մորֆոլոգիական հատկանիշների, փափուկ ցորենի աշխատեսակները հետևյալ ձևով են դասավորվում տարբեր զոնաներում (տես աղյուսակ № 8): Հետազոտությունը տարվել է դաշտավարական շրջանից դեպի Սևանի ավազանը:

№ 8 աղյուսակը ցույց է տալիս հետևյալը.

Բանի բարձրանում ենք դեպի լեռնային շրջանները, այնքան նվազում է սպիտակ հատիկավորների տոկոսը և ավելանում է կարմիր հատիկավորներին:

Վորքան բարձրանում ենք, այնքան սպիտակ հասկ ունեցող աշխատեսակների թիվն ավելանում է:

Վորքան բարձրանում ենք, այնքան նվազում է 1800 մետրից համարյա անհետանում են սև և խայտարդետ հասկ ունեցողները:

Կարմիր հատիկավորների մոտ առանձին որինաչափությունն չի նկատվում:

Իրատավորները համարյա միշտ հանդիսանում են գերիշխողները:

Աղյուսակ—Та6. № 8

Փափուկ տեսակի աշխատեսակների մորֆոլոգ. հատկանիշները.		Ը Ս Տ Բ Ա Ր Զ Ր Ո Ւ Թ Յ Ա Ն					
		700—1000	700—1100	1100—1400	1400—1800	1800—2200	2200 և բարձր
Փափուկ տեսակի աշխատեսակ. թիվը		31	22	23	19	18	7
ԱՅՊ ԹՎԻՑ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ՏՈՎՈՍՆԵՐՈՎ							
Ըստ հատիկների գույնի	ա) Սպիտակ հատիկավոր	54,8	55	48	52,6	40	40
	բ) Կարմիր հատիկավոր	45,2	45	52	47,4	60	60
Ըստ հատիկների զույգի	ա) Սպ. հասկ.	35,5	31,8	43,5	42,1	50	57
	բ) Կարմիր »	22,2	40,6	30,5	47,4	44,5	43
	գ) Սև և խայտարդետ	32,3	27,6	26,0	10,5	5,5	—
Ըստ ֆիտումվորության	ա) Անքիստ քիստավոր և կիսաքիստավոր*)	19,3	27,2	27,2	36,8	33,3	28,5
	բ) Զառնակավոր	80,7	72,8	72,8	63,2	66,7	71,5
Ըստ հատիկի մազմուկի	ա) Հասկը մազմուկավոր	51,0	55,0	56,5	47,4	39,0	28,5
	բ) Հասկը մերկ	49,0	45,0	43,5	52,6	61,0	71,5

Մազմուկավոր և մերկ հատիկավորները դաշտավայրում գտնվում են մոտավորապես հավասար հարաբերությամբ: Մազմուկավորներն աստիճանաբար ավելանում է իրենց մաքսիմումին հասնում

*) կիսաքիստավորները հազվադեպ են:

են չոր նախալեռնային գոնայում, վորից հետո խիստ կերպով նվազում են: Մերկ հասկավորները 1400—1800 մետրից սկսում են ավելանալ, իսկ 1800—2100 մետրից գերիշխում են:

Տարբեր ուղղութիւնները գեպքում այս որինաչափութիւնները փոխվում են:

Նման որինաչափութիւն կարելի չէ գիտել առանձին գոնաներում նաեւ մշակվող ցորենի տեղական պոպուլյացիոն պոտերի նկատմամբ: Այսպէս որինակ.—

Դաշտային, նախալեռնային և մասամբ նաեւ ցածր լեռնային գոնաներում մշակվող սորտերում (զարաղըլըդ, սպիտակահատ և գալգալոս) գերիշխում են սպիտակ հատիկավոր այլատեսակները, իսկ այդ գոնաներից վեր՝ կարմիր հատիկավորները (կարմրահատ, գյուլգյանի, ալթիաղաշ, կարմիր ցորեն և այլն):

Դաշտային և մասամբ նաեւ նախալեռնային շրջաններում մշակվող սորտերում գերիշխում են սև և խայտաբղետ հասկ ունեցող այլատեսակները (զարգա, զարաղըլըդ): Ավելի բարձր գոնաներում ներանք համարյա անհետանում են:

Նախալեռնային և ցածր լեռնային շրջաններում մշակվող սորտերում գերիշխում են սպիտակ հասկ ունեցող այլատեսակները (զըրեկում այլատեսակը սպիտակահատ սորտում, երիտրոսպերմումը՝ գյուլգյանի, և կարմրահատ սորտերում): Ավելի բարձր (հատկապէս խոնավ) գոնաներում չեն գերիշխում և սորտ չեն կազմում:

Լեռնային ավելի բարձր, համեմատաբար ավելի խոնավ շրջաններում մշակվող սորտերում գերիշխում են կարմիր հասկ ունեցող այլատեսակները (ֆերրուգինեումը՝ կարմրահատ, ալթիաղաշ, կարմրահասկ գյուլգյանի և այլ սորտերում):

Այս որինաչափութիւնը կարելի չէ տեսնել նաեւ Սիբիրանի, Գորիսի, Ղափանի, Դիլիջանի և մի շարք այլ շրջանների այն գյուղերում, վորոնք ցանքեր ունեն ցածրադիր և բարձրադիր լեռնամասերում: Հետաքրքրական է այն, վոր այդ շրջանի գյուղացիները բարձր լեռնային հողամասերի ցանքի համար ունեն հատուկ սորտ, վորի մեջ անպայմանորեն գերիշխում են կարմիր հասկավոր այլատեսակները (ֆերրուգինեում): Այս տեսակետից հետաքրքիր ցուցմունք տվին Ղափանի Գյուլեղում գյուղի կոլխոզնիկները: Նրանք սպիտակ հասկավոր գյուլգյանին ցանում են գյուղի շրջակայքի համեմատաբար ցածր դիրք ունեցող հողամասերում, իսկ կարմիր հասկ ունեցող գյուլգյանին՝ (կարմրահասկ գյուլգյանին) բարձր լեռնային մասերում: Այս նույն որինաչափութիւնը մենք նկատում ենք նաեւ հյուսիսային Հայաստանի շրջաններում: Դիլիջանից կարմիր գյուղի շրջան գնալիս

կարելի չէ նկատել, թե ինչպէս ապահանաբար ցանքերում պակասում են սպիտակ հասկավոր այլատեսակները (երիտրոսպերմումը), իսկ դրա փոխարեն ավելանում են կարմիր հասկավոր այլատեսակները (ֆերրուգինեումը):

Այս որինաչափութիւն տնտեսական եֆեկտը պարզ է: Վորքան բարձրանում ենք դեպի բարձր լեռնային, խոնավ շրջաններ, այնքան ավելանում է կարմիր հասկավորների բերքատվութիւնը և իջնում է սպիտակ հասկավորների բերքատվութիւնը:

Այդ գծով նկատվող վորոշ որինաչափութիւնը վերին աստիճանի արժեքավոր է մեր պրակտիկ աշխատանքների համար, առանձնապէս այժմ, յերբ Հայաստանի բոլոր շրջաններում սորտերի բարելավման նպատակով առաջադրում ենք կատարել մասսայական ընտրութիւն:

Անքիստ այլատեսակներից կազմված բոլի, գալգալոս սորտի մշակութիւնը դաշտային շրջաններից սկսում է ավելանալ և իր մաքսիմումին է հասնում նախալեռնային և ցածր լեռնային գոտիներում, վորից հետո խիստ կերպով նվազում և վորպէս սորտ վերանում է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶՈՐԵՆԻ ԿԱԶՄԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Արդեն նշեցինք, վոր Հայաստանի ցորեններն աչքի չեն ընկնում վնչ միայն իրենց տեսակների և այլատեսակների քանակային կազմերով, այլ և իրենց ենդեմիկ նոր տեսակներով և այլատեսակներով, վորոնք հիմնականում արդյունք են բուռն թափով ընթացող ձևափոխման պրոցեսների:

Հայաստանի ցորենների բաղմազանութիւն գլխավոր պատճառները պետք է համարել.—

- ա) բույսի վրա ազդող արտաքին պայմանները.
- բ) ներմուծումները.
- գ) ընական տրամախաչումները.
- դ) ընտրութիւնը:

ԲՈՒՅՍԻ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Յեւ համոզված եմ, վոր մեզ շրջապատող բուսական աշխարհում որդանիղմների բնույթը փոփոխման է յենթարկվում անհամեմատ ավելի արագ և ավելի հաճախ, քան գիտութիւն մարդիկ այդ մասին կարծում են: Այդ բաղակալաչափ խորը և արագ փոփոխութիւնները բնութիւն մեջ հեշտութիւն կատարվում են միայն այն պատճառով, վոր նույն սորտի (կամ այլատեսակի) վայրի բույսերը միաժամանակ

գտնվում են ամենարագմազան դրուժյան մեջ: Լինում են ծեր բուս-
անք, դրանց հետ միասին քիչ ծեր, միանգամայն յերիտասարդ բույսեր
և նույնիսկ ծլած և չծլած սերմեր: Այնքան, վորքան նույն սոր-
տի բուսական որգանիղմները ներկայացված են տարբեր դրուժյամբ,
ինձ թվում է, վոր բույսերին շրջապատող պայմանների փոփո-
խությունը, հաճախ կգտնվեն նույն այլատեսակի խումբ որգանիղմներ,
վորոնք հեշտությունը և արագ կփոխվեն ժառանգականորեն: Բնական
ընտրության միջոցով այդ փոփոխվող բույսերը հարմարեցվում և
հաստատվում են շրջապատի նոր պայմաններին: Այդ իսկ պատճառով,
իմ կարծիքով, բնություն մեջ բույսերն ավելի մեծ հնարավորություն-
ներ ունեն ժառանգաբար փոփոխվելու, քան փորձերի մեջ, վորը փո-
փոխություններն ուսումնասիրելու նպատակով արվել են աշխարհի
շատ գիտնականների կողմից»¹⁾

«Բոլոր որգանական եյակները սերտ կերպով կապված են շրջա-
պատի պայմանների հետ: Նրանք կարծես չափված ձևած են համաձայն
այն կազապարի, վոր տալիս են շրջապատի պայմանները, այնպես
վոր շրջապատի պայմանների յուրաքանչյուր փոփոխություն իր դը-
րոշմն է դնում որգանիղմի վրա: Փոփոխություն այս աղբյուրից մարդը
բոլոր դարերում շարունակ ոգուտ է քաղել»²⁾

«Բույսերի դաստիարակությունը պայմանները անմասն չեն մնում
որգանիղմի բնույթի փոփոխման մեջ: Իրենց սկզբնավորությունը, ծագ-
մամբ միատեսակ որգանիղմներին հետագայում դաստիարակելով-
տարբեր պայմաններում, տալիս են տարբեր սերունդներ»³⁾

Հայաստանի ռելյեֆի, կլիմայի և հողային պայմանների խիստ
խայտաբղետությունը, մշակություն առանձնահատկությունները և ար-
տաքին այլ ֆակտորները տարիների ընթացքում իրենց ուժեղ և խո-
րը ազդեցությունն են թողել և թողնում են ցորենի բույսերի ինչ-
պես ներքին, նույնպես և արտաքին հատկանիշների փոփոխման վրա:

Այս ուղղությամբ Հայաստանում մենք ունենք չափազանց հե-
տաքրքրական փաստեր:

Պրոֆ. Մ. Թումանյանը Յերևանի Գյուղատնտեսական ինստի-
տուտի հոդամասում Տաճկաստանից ստացված ցորենից առանձնաց-
ված sub-graecum-ի և sub-mesopotamicum-ի ցանքսերի մեջ դիտել
է հասկի արտաքին հատկանիշներով ընդհանուր մասսայից
տարբերվող բյուսեր, վորոնք մի քանի սերնդից հետո, համապա-
տասխան դաստիարակման պայմաններում, տվել են այնպիսի խորը

մորֆոլոգիական (հասկը ճյուղավոր, կոտրատվող, հասկիկային թեփուկ-
ները սպելտանման) և բիո-ֆիզիոլոգիական (հատիկի մեջ սպելտակու-
ցային նյութերի մեծ քանակություն, չորադիմացկանություն, վա-
ղահասություն և այլն) փոփոխություններ, վորը հնարավոր է դարձը-
րել առանձնացնել վորպես մի նոր տեսակ (ВИД) Tr. Vavilovianum
Thum

Վայրի միահատ ցորենների Tr. Aegilopoides ի ուսումնասի-
րության ընթացքում Պրոֆ. Թումանյանը հայտնաբերեց բիոլոգիա-
կան, մորֆոլոգիական նոր հատկանիշներով բույսեր, (թավշանման տե-
ր եներով, հասկիկային թեփուկի յերկրորդ կիլն ուժեղ արտահայտված,
ծաղկի փոշանոթներն ունեն վորաջ ձև, մինչդեռ նրա ծնողները—վայրի
միահատ ցորեններն ունեն կարծր և յերկար մազերով պատված տերևներ,
հասկիկային թեփուկի յերկրորդ կիլը թույլ արտահայտված և ծաղկի
փոշանոթների վորաջ ձև), վորոնք առանձնացվել են, վորպես վայրի միա-
հատ ցորենի մի նոր տեսակ՝ Tr. urartu Thum.

Բացի այս, Պրոֆ. Մ. Թումանյանը հայտնաբերել է մի շարք
"պոնտան մուտացիաներ":

Հայտնի յեն նաև մորֆոլոգիական հատկանիշների փոփոխման տար-
բեր և բազմաթիվ փաստեր. այսպես որինակ՝ անքիստ այլատեսակները
լեռնային պայմաններում մշակվելով աստիճանաբար դառնում են կի-
սաքիստավոր. Հայաստանում բավական մեծ տարածություններով
մշակվող տեղական դալգալոս սորտի մեջ գերիշխող դելֆի ալլատեսակը
(Delfi) դաշտային և նախալեռնային շրջաններում անքիստ է, իսկ
լեռնային շրջաններում մշակվող նույն այլատեսակի հասկը, նույնա-
նուն սորտի մեջ, վերի մասում ունենում է քիստանման սրվածք:
Այդ տեսակետից պատահական չէ, վոր լեռնային մասերում դալգալոս
սորտի ցանքսերում հաճախակի կարելի յե պատահել կիսաքիստավոր
Delfi, վորը սիստեմատիկայում ընդունվում է վորպես ինքնուրույն
այլատեսակ subturcicum:

Հայտնի յե նաև հասկի յերկարանալու մի քանի փաստեր. այս-
պես որինակ— ցորենի կունդիկ տեսակին պատկանող երինացեցում
այլատեսակի հասկը (erinaceum) վորոշ պայմաններում յերկարում է
և այդ իսկ պատճառով շատ հաճախ դժվար է լինում վորոշել, թե դա
ցորենի վոր տեսակին է պատկանում, կունդիկին թե փափուկին:

Նման փաստերի շարքը կարելի յե ավելացնել, սակայն այսքան
ել բավական է ցույց տալու, թե ինչպես արտաքին պայմանների և

1) Акад. Т. Д. Лысенко „Сила Советской науки в ее связи с массами“
Соц. рек. с/х. ства № 11.12 1937 г. ст; 85:

2) Գ. Ա. Տիմիրազեկ «Չ. Դարվին և նրա ուսմունքը» հայ. հրատ. Եջ 117:

3) Ակադեմիկոս Տ. Դ. Լիսենկոյի վերոհիշյալ հոդվածի 82 էջ:

1) М. Г. Туманян „Возникновение в природе полиплоидных мутаций у диких
пшениц однозернянок“.

Доклады Акад. наук. СССР. том XVI № 6 1937 г. стр. 333-336.

որդանիդմի փոխներգործությամբ յերկար տարիների ընթացքում ստեղծվել և ստեղծվում են վնչ միայն փոքր միավորներ՝ ալյատեսակներ, ձևեր, այլ և մեծ միավորներ՝ տեսակներ:

Արտաքին պայմանների ազդեցությամբ կատարվող փոփոխությունները չեն սահմանափակվում միայն արտաքին մորֆոլոգիական հատկանիշների փոփոխմամբ: Նրանց ազդեցությամբ ուժեղ չափով փոփոխման են յենթարկվել և յենթարկվում նաև որդանիդմի ներքին հատկանիշները: Միևնույն ալյատեսակների սահմանում, միևնույն սորտում կարելի չե նկատել աշնանացան, կիսաաշնանացան, դարձաշնացան (հատկապես դաշտային և նախալեռնային զոնաներում), թափվող, վաղահաս, ուշահաս, արդյունավետ և վոչ արդյունավետ և բազմաթիվ այլ ձևեր: Ահա այդ փոփոխությունների ընդարձակ ֆոնում մարդը հարատև ընտրություն և համապատասխան պայմաններում դաստիարակման միջոցով ստացել, առանձնացրել և զարգացրել է ներկայումս զոյություն ունեցող ձևերը-սորտերը:

«Բուսական որդանիդմիների բնույթի փոփոխումները կարելի չե և պետք է ղեկավարվի, յեթե որդանիդմի դաստիարակումը ղեկավարվի» 1)

ՆԵՐՄՈՒԾՈՒՄՆԵՐ

Հայաստանի ցորենների բաղմաղանություն պատճառներից մեկն էլ պետք է համարել դարերի ընթացքում այլ յերկիրներից կատարված ներմուծումները: Հայտնի փաստ է, վոր Հայաստանը հնում հանդիսացել է առևտրական մեծ ճանապարհի վրա ընկած յերկիր, վորպիսի հանգամանքը խոշոր չափով նպաստել է տարբեր վայրերից ցորենի տարբեր սորտերի ներմուծմանը:

Վաչ այնքան հեռու անցյալում Հայաստան է բերված անգլիական ճյուղավոր տեսակին պատկանող, այսպես կոչվող «հրաշալի» ցորենը: Այս սորտը Հայաստան է ներմուծվել 1921-22 թ. թ.: Վրաստանից ներմուծված է և այժմ Ալանվերդու շրջանում մշակվում է «Թավթուխի» սորտը, վորի մեջ գերակշռում են ցորենի կարծր տեսակին պատկանող ալյատեսակները: Ադրբեջանից՝ «դեղնազարդա» սորտը (Իջևանի, Նոյեմբերյանի շրջաններում), վորի մեջ գերակշռում են կարծր ցորենի ալյատեսակները, «ալթի-աղաջ» սորտը (Շամշադինի և Կարմիր դյուղի շրջաններում), վորի մեջ գերակշռում են փափուկ ցորենի ալյատեսակները:

Անատոլիայից ներմուծված է և այժմ մեծ տարածություններում մշակվում է «զալալուս» սորտը, վորի մեջ գերակշռում են փափուկ ցորենի ալյատեսակները: Նույն տեղից են բերված «կունդիկ» և «սպիտակ կամչատկա» սորտերը, վորոնց մեջ գերակշռում են կունդիկ ցորենի ալյատեսակները:

1) Ահադեմիկ Լիսենկո նույն հոդվածի 82 էջում:

Ահա այս բոլորն, իրենց հերթին, ավելացրել են Հայաստանի ցորենի տեսակների, ալյատեսակների, սորտերի և ձևերի կազմը:

ԲՆԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԽԱՉՈՒՄ

Բաղմաղանություն առաջացման գործում վորոշակի դեր է կատարել և կատարում, բավական հաճախակի կատարվող բնական տրամախաչումը:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում մեզ հաջողվեց այս դժով հայտնաբերել շատ հետաքրքրական փաստեր:

1934 թ. Նոր-Բայազետի Սարուխան դյուղից բերված կիսաբիստավոր, մաղմղուններով ծածկված, կարմիր հասկավոր և հատիկները սպիտակ ցորենի մեկ հասկի հետագա սերնդում՝ 1935 և 1936 թվերին ստացանք ըստ արտաքին հատկանիշների (ինչպես նաև ներքին) հետևյալ ձեզբավորումները:

	Ըստ քիստավորության			Ըստ թավոտության		Ըստ հատիկների գույնի		Ըստ հասկերի գույնի	
	Դիստավ.	Գիստավ.	Անքիստ.	Մաղմղունավոր	Մերկ	Գարմիլ	Սպիտակ	Գարմիլ	Սպիտակ
1935 թ.	1	3	4	4	4	7	1	8	—
1936 թ.	37	23	8	61	7	61	7	68	—

Արտաքին նշաններով սուբ-տուրգիկումին նման ծնողից 1935, թ. և 1936 թ. ստացվեցին բույսեր, վորոնք նմանվում են փափուկ ցորենի հետևյալ 10 ալյատեսակներին՝ բարբարոսա, սուբ-բարբարոսա, պսեփդո-բարբարոսա, պսեփդո-տուրգիկում, տուրգիկում, սուբ-ֆերրուգինյում, սուբ-երիտրոսպերմում, միլտուրում և պիրոտրիքս:

1935 թ. Ն. Ախտայի շրջանի Բարաքշի դյուղի ցանքերից հավաքված կունդիկ ցորենի սուբ-եխինոդեսի (sub-echinodes) ալյատեսակին նման մեկ հասկից հետագայում ստացանք կունդիկ և փափուկ ցորենների հետևյալ 9 ալյատեսակների նման բույսեր՝ կունդիկ ցորենից եխինոդես, երինացեյում, Ֆեռիսովի և ուլբրիցեպս. փափուկ ցորենից պիրոտրիքս, միլտուրում, բարբարոսա, պսեփդո-բարբարոսա և երիտրոլեփ կոն:

Նման փաստերի շարքը կարելի չե ավելացնել, սակայն այս ել բավական է ցույց տալու, վոր ցորենների բնական տրամախաչումը իսկապես հանդիսանում է բաղմաղանություն ստեղծող կարևոր ֆակտորներից մեկը:

ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Մարդը կարող է կամ անմիջականորեն փոփոխել որդանական

ձևերը, յենթարկելով նրանց բնության զանազան պարծոնների ազդեցության, կամ նա կարող է զարգացնել այն պատահական փոփոխությունները, վորոնք առաջանում են ինքն ըստինքյան: ¹⁾

Այժմյան կուլտուրական բույսերի բոլոր լավագույն սորտերն արդյունք են մարդու անմիջական ընտրության: Տիմիրազևի՞ր զբնուում է, վոր ընտրության պրոցեսն ավելի հաջող կընթանա, յեթե շատ լինեն ընտրության յենթակա անհատները, վորովհետև դրանով ավելի մեծ կլինի ոգտակար փոփոխությունների յերևան գալու հնարավորությունը: Յեվ իսկապես, Հայաստանի բնապատմական, մշակութային և բազմապիսի այլ պայմանների հետևանքով առաջացած ցորենների տեսակների, այլատեսակների և ձևերի փոփոխություններից մարդը միշտ ոգտվել է և ընտրության ու համապատասխան պայմանների դաստիարակման միջոցով բնական ձևերը հասցրել է կատարելագործման, ստեղծելով իր նպատակներին համապատասխան սորտեր:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՇԱԿՎՈՂ ԳՈՐԵՆՆԵՐԻ ՍՈՐՏԵՐԸ

Հայաստանում մշակվող ցորենների սորտերը բաժանվում են յերկու հիմնական խմբի՝

ա) տեղական պոպուլյացիոն, վոչ սելեկցիոն սորտեր, վորոնցով դրադված է ցորենի ցանքերի 85—90 %-ը և բ) սելեկցիոն սորտեր:

Ա. ՏԵՂԱԿԱՆ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻՈՆ ՍՈՐՏԵՐ

Հայաստանի բոլոր կլիմայական գոտաներից և վարչական շրջաններից բերված ցորենի տեղական սորտերի բուսաբանական մանրագինն անալիզները ցույց տվին, վոր կոլանտեսություններում մշակվող ցորենների տեղական սորտերը թե մորֆոլոգիական և թե տնտեսական-բիոլոգիական հատկանիշներով խիստ խայտարեցու են: Այդ սորտերը կազմված են ցորենի 1-ից ավելի տեսակներին պատկանող 3-30 այլատեսակներից և դրանց տասնյակ բիոլոգիական-տնտեսական և մորֆոլոգիական ձևերից, վորոշ պոպուլյացիաներում կան նաև աշորայի մի քանի այլատեսակներ:

Սորտերի տեսակային և այլատեսակային խայտարեցություն մի քանի նմուշներ ցույց է տրված № 9 աղյուսակում (ըստ 1936 թ. անալիզների):

Աղյուսակ—Ta6. № 9

Սորտերի անունը, շրջանը, գյուղը	Բուսաբանական կազմը ըստ տեսակների և այլատեսակների	
	Տեսակների թիվը	Այլատեսակների թիվը
1. Սպիտակահատ. Կոտայքի, Արզնի	2	10
2. Ղաթաղլչըխ. Վեդի, Դավալու	3	22
3. Գալգալա. Համարլուի, Նորաշեն	2	22
4. » Ախտայի, Ալափարս:	3	18
5. » Դուղբենդի, Որթաքիլիս:	3	13
6. Կարմրահատ. Բայազետի, Սարուխան:	3	15
7. Կարմրահատ. Բայազետի, Փաշաբլանդ:	3	18
8. » Դուղբենդի, Փ. Հարաքիլիս:	3	15

¹⁾ Գ. Ա. Տիմիրազև «2. Դարվին և նրա ուսմունքը», հայ. հրատ. էջ 117

Այս ուղղութիւնը ավելի մանրամասն տվյալներ բերված են առանձին սորտերի բուսաբանական անալիզներում: Սակայն վերոհիշյալներն ել առայժմ բավական են համոզվելու, վոր Հայաստանի ցորենների տեղական սորտերն իրենց կազմով խիստ խայտարեցեա են:

Սորտերի կազմում չեղած այլատեսակները գտնվում են քանակական տարբեր փոխարարներութեան մեջ. այս տեսակետից սորտ-պոպուլյացիաները կարելի չե խմբավորել հետեյալ կերպով.

1) Պոպուլյացիաներ, վորոնց կազմում գտնվող այլատեսակներից 2-3-ը սովորաբար գտնվում են մեծ, իսկ մնացածները համեմատաբար փոքր տոկոսներով:

Մեծ տոկոս կազմող այլատեսակներից մեկն ու մեկն իր քանակով գերակշռում ե:

2) Պոպուլյացիաներ, վորոնց կազմում գտնվող այլատեսակներից 2-3 սովորաբար գտնվում են մեծ տոկոսով, սակայն այդ թվից և վոչ մեկը չի գերակշռում:

3) Պոպուլյացիաներ, վորոնց կազմում գտնվող այլատեսակներից միայն մեկն ե կազմում մեծ տոկոս, այն ել բացարձակ գերակշռող:

Նման դեպքերում ցորենի տեղական սորտերն այլատեսակի սահմանում «մաքուր» են, բայց բիոլոգիական-տնտեսական հատկանիշներով մնում են պոպուլյացիա:

Այլատեսակների քանակական տարբեր փոխարարներութեան նկատմամբ ե նաե եկոլոգիական տարբեր պայմաններում գտնվող նույն սորտի կազմում: Շնորհիվ այդ դրութեան՝ վորոշ դեպքերում փոխվում են սորտ-պոպուլյացիայի տնտեսական-բիոլոգիական ընդհանուր միջին հատկութեանները: Այդ կարեոր ե նաե մի շարք բիոլոգիական հարցերի ուսումնասիրութեան համար:

Հայաստանում մշակվող ցորենների տեղական պոպուլյացիաներն իրենց բնույթով շատ նման են Անատոլիայի (Թուրքիայի), Ավդանստանի, Իրանի, ինչպես նաե Վրաստանի՝ Ախալքալախի և Ադրբեջանի ցորենների տեղական պոպուլյացիաներին:

Հայաստանում մշակվող ցորենի տեղական պոպուլյացիան սորտերը շատ են, նրանցից յուրաքանչեւն ունի իր վորոշ կազմը (գերիշխող այլատեսակով կամ այլատեսակներով) և վորոշ անունը:

Մշակվող սորտին տրվող տեղական այս կամ այն անունը հիմնականում արտահայտում ե 1) տվյալ սորտի մեջ գերիշխող այլատեսակի մորֆոլոգիական հատկանիշները՝ հասկի քիստավորութեանը (չփլաղ, գալգալոս), քիստերի գույնը (դարաղըլըլը), հատիկի գույնը (սպիտակահատ, կարմրահատ, 2) սորտի ծագումը, վորը ցույց ե տալիս, թե տվյալ սորտը վորտեղից ե բերված («ալթի աղաջ»՝ Ադրբեջանի Ալթի աղաջ գյուղից), 3) Սորտի աշնանացան կամ գարնանացան լինելը, որինակ, հարավային Հայաստանում «գ ր ն ա ն ի» անվանում

են բոլոր գարնանացան սորտերը (Գըրնանի՝ գարնանային բառի գալառական ձևն ե) և այլն:

Շատ հաճախ համարյա միեւնույն բուսաբանական կազմ ունեցող պոպուլյացիաները տարբեր շրջաններում և նույնիսկ նույն շրջանում և նույն գյուղում տարբեր անուններով են կոչվում: Այսպես, որինակ՝ դաշտային շրջաններում մեծ տարածութեաններով մշակվող աշնանացան ցորենի տեղական սորտը կոչվում ե դարաղըլըլը (սե քիստավոր), դարդա, սարի-բուղդա (դեղին ցորեն) և այլն: Յերբեմն ել տարբեր բուսաբանական կազմ ունեցող սորտերը տարբեր շրջաններում միեւնույն անունով են կոչում: Որինակ՝ դարդա դաշտային շրջանում և դարդա Իջևանի, Նոյեմբերյանի, Շամշադինի շրջաններում բոլորովին տարբեր հասկացողութեաններ են. մի դեպքում գերակշռում ե փափուկ, մյուս դեպքում կարծր ցորենի տեսակներին պատկանող այլատեսակները:

Արտադրական մասշտաբով մշակվող տեղական սորտերը հետեյալներն են.

1) Կարմրահատ, 2) կարմրահատ-դալիբուղդա, 3) քոիկ, գալգալոս, 4) սպիտակահատ, 5) դարաղըլըլը, 6) գյուլգյանի, 7) կարմրահատ գյուլգյանի, 8) սլֆահատ (կարմրահատ և սպիտակահատ), 9) սպիտակ կամչատկա, 10) կուչդիկ, 11) ալթիաղաջ, 12) գոմբուկա, 13) թավթուխի, 14) դարդա կամ գեղնադարդա, 15) չալ-դարդա, 16) կարմիր ցորեն, 17) Իրանի կարմիր ցորեն, 18) Ղարաբաղի գյուլիսոր կամ դարաղըլըլը գյուլիսոր, 19) աշլան:

ՏԵՂԱԿԱՆ ՍՈՐՏԵՐԻ (ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻԱՆԵՐԻ) ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԸՍՏ ՏԵՍԱԿԱՑԻՆ ԿԱԶՄԻ

Վերոհիշյալ պոպուլյացիաներն ըստ իրենց կազմում գերիշխող ցորենի տեսակի կարելի չե խմբավորել հետեյալ ձևով.

Պոպուլյացիաներ, վորոնց կազմում գերիշխում են փափուկ ցորե-
Յին պատկանող այլատեսակները.

Ղարաղըլըլը, սպիտակահատ, գալգալոս, Իրանի կարմիր ցորեն, գյուլգյանի, կարմրահատ գյուլգյանի, գյուլիսոր, սլֆահատ, ալթիաղաջ, կարմիր ցորեն, կարմրահատ, գոմբուկա և դարաղըլըլը գյուլիսոր. ընդամենը 13 սորտ:

Պոպուլյացիաներ, վորոնց կազմում գերիշխում են կուչդիկ ցորե-
Յին պատկանող այլատեսակները.

Սպիտակ կամչատկա և կուչդիկ. ընդամենը 2 սորտ:

Պոպուլյացիաներ, վորոնց կազմում գերիշխում են կարծր ցորեՅին պատկանող այլատեսակները.

Դեղնադարդա և թավթուխի, ընդամենը 2 սորտ:

Պռպուլյացիա, վարի կազմում գերիշխում են պերսիկում ցորենին պատկանող այլատեսակները.

Կարմրահատ-դալիբուզդա. ընդամենը 1 սորտ:

Պռպուլյացիա, վարի կազմում գերիշխում են անգլիական ցորենին պատկանող այլատեսակները.

Չալ-զարդա, ընդամենը 1 սորտ:

Պռպուլյացիա, վարի կազմում գերիշխում են Triticum և secale ցեղերը: (ցորենի և աշորայի)

1. Աշլան:

Տեղական սորտերի (Պոպուլյացիաների) Զոնաթան ԴԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Վերոհիշյալ պոպուլյացիաներն ըստ զոնաների դասավորվում են հետևյալ կերպով:

ՓԱՓՈՒԿ ՑՈՐԵՆԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻԱՆԵՐԸ

Դաշտային գոնայում—դարաղըլը, սպիտակահատ, գալգալոս, Իրանի կարմիր ցորեն: Հիմնականում տարածված է դարաղըլը:

Նախալեռնային գոնայում—սպիտակահատ, գալգալոս:

Ցածր լեռնային գոնայում—գալգալոս, կարմրահատ:

Անտառային շրջաններում—գյուլգյանի, գոմբուրկա, ալթիազաջ:

Լեռնային շրջաններում—կարմրահատ, գյուլիսոր, գյուլգյանի սլֆահատ, կաթմիր ցորեն:

ԿՈՒՆԴԻԿ ՑՈՐԵՆԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻԱՆԵՐԸ.

Դաշտային գոնայում—սպիտակ կամչատկա

Նախալեռնային գոնայում »

Լեռնային գոնայում—կունգիկ

ԿԱՐԾՐ ՑՈՐԵՆԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻԱՆԵՐԸ.

Անտառային շրջանում—թավթուխի, դեղնադարդա.

ՊԵՐՍԻԿՈՒՄ ՑՈՐԵՆԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻԱՆԵՐԸ.

Լեռնային գոնայում (խոնավ շրջաններում)—կարմրահատ դալիբուզդա:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՑՈՐԵՆԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻԱՆԵՐԸ.

Անտառային մեկ շրջանում—չալ-զարդա:

Ցորենի տեղական պոպուլյացիաների զոնայական վերոհիշյալ խիստ մոտավոր դասավորումից նկատվում է, վոր փափուկ ցորենին պատկանողներն ունեն մշակման ավելի լայն արեալ: Նրանց մշակութայինը կարելի չէ պատահել դաշտավայրերից մինչև բարձր լեռնային շրջաններում-զոնաներում: Համեմատաբար ավելի փոքր արեալով մշակվում են կունգիկ ցորենին պատկանողները, իսկ մնացածների մշակութայինը խիստ սահմանափակ է: Նրանցից մի քանիսին կարելի չէ պատահել միայն մեկ շրջանում, կամ նույնիսկ մի գյուղում (Չալ-զարդա):

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՇԱԿՎՈՂ ՑՈՐԵՆԵՐԻ ՊՈՊՈՒԼՅԱՑԻՈՆ ՍՈՐՏԵՐԻ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՇՐՋԱՆԵՐԸ, ԲՈՒՍԱԲԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ՅԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ

Յուրաքանչյուր սորտի նկարագրության համար ընդունել ենք հետևյալ սխեման. 1) տարածման շրջանները (գծագրել ենք համապատասխան քարտեզ). 2) բուսաբանական կազմը, (տեսակային և այլատեսակային) տոկոսներով արտահայտված (տրված է համապատասխան աղյուսակ). 3) պոպուլյացիայի ագրոբիոլոգիական տնտեսական կարեվոր առանձնահատկությունները և 4) ըստ հնարավորության պատմական տեղեկությունները:

Սորտերի հերթական դասավորությունը կատարել ենք, ըստ սորտի կազմում գերիշխող այլատեսակների տեսակային պատկանելության (փափուկ, պերսիկում, կունգիկ, կարծր, անգլիական և այլն):

Նկ. № 1 Հայաստանի ցորենի տեղական սորտերի ցանքը Արմինի բուսաբանական այգում (Վոսայգում), հոկտեմբեր 1935 թ.

ՓԱՓՈՒԿ ՅԵՎ ՊԵՐՍԻԿՈՒՄ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՍՈՐՏԵՐԸ

1. ԳԱԼԳԱԼՈՍ, ԳՈՒԿ

Վերոհիշյալ անուններով պոպուլյացիան մշակվում է՝
Դուգենդի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում:

Արքիկի շրջանի զլխավորապես արևմտյան մասում գտնվող գյուղերում (Նարկովից մինչև Թալիբովի գյուղերը), համեմատաբար քիչ չափով՝ ֆնացած զրեթե բոլոր գյուղերում: Զի մշակվում հյուսիս-արեւմտյան մասում գտնվող Յեգանլար, Մ. Արխվալի և շրջակա մի քանի գյուղերում:

Նկ. № 2. Յոթենի տեղական սորտերի ուսումնասիրությունը Բաղրազեղարի Մ. Մադրայի կողմից զաշտում: 25 հուլիսի 1934 թ.

Ամասիայի շրջանի հարավ-արևմտյան մասում, Ողջողուլ յենթա-շրջանում (Ողջողուլ, Թ. Գյուլլիբուլաղ և կից գյուղերում):

Թալիկի շրջանի հյուսիս-արևմտյան, Արթիկին սահմանակից և կենտրոնական մասերում գտնվող գյուղերում (Ն. Արթիկ գյուղից մինչև Մուսլուղլի, Մաստարա, Սարունջի, Փիբմալաք, Վ. Թալին, Դիան և նրանց կից գյուղերում):

Ապարանի շրջանի հարավից ղեպի հյուսիս, Քասախ գետի աջ և ձախ ափերին, Ափնագեղից մինչև Ապարան գյուղերը:

Ախտալի հարավ-արևմտյան մասի մասի մասում՝ Ալափարսի յենթաշրջանում (Ալափարս, Արզաքյանդ, Սուլակ և կից գյուղերում):

Աշտարակի հյուսիս-արևմտյան մասի գյուղերում:

Կոտայքի շրջանի հատկապես հյուսիսային արևելյան և հարավային մասի մասում գտնվող գյուղերում (Գյառնի, Հրազդան, Կապուտան և կից գյուղերում):

Վաղպատի շրջանի հատկապես հյուսիս-արևմտյան մասի մասում ընկած գյուղերում (Նզնավուզ, Աղավնատուն):

Աղիկի շրջանի բոլոր գյուղերում:

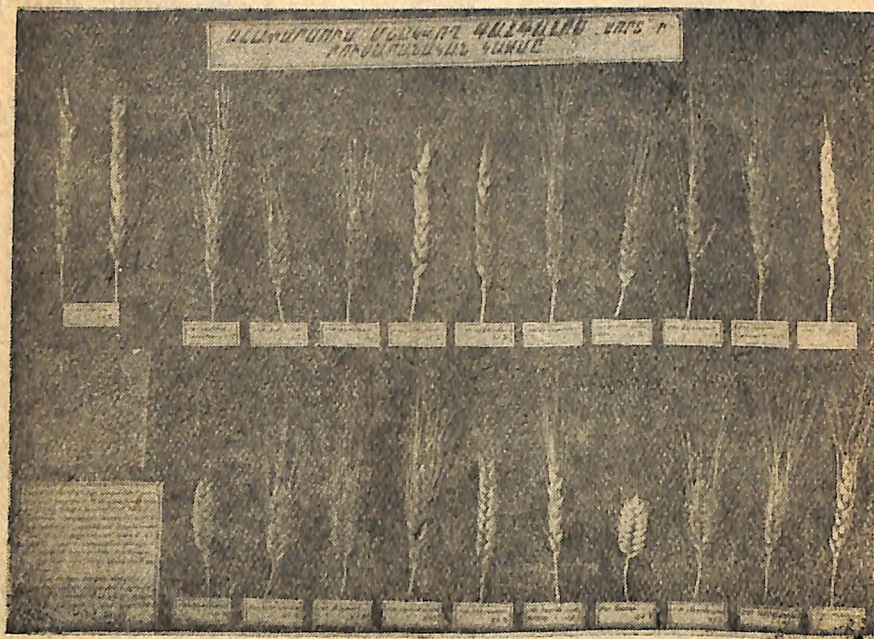
Ղամարուկի շրջանի հյուսիսային մասի մասում՝ Շորբուլաղի յենթաշրջանում:

Ղաթարաղլարի շրջանի Թայթան, Գյորովան, Ջիմանքյանդ, Չանաթչի և Միլի գետի հովտի Բայրուրդ, Գյուլանլու և սրանց կից գյուղերում:

Միկոյանի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում (Մալիշկա, Միկոյան, Յենգիջա, Գնիդեկ, Բարագլուխ, Սալի, Ելփին, Աղքենդ):

Ագիգբեկովի շրջանի առաջին, յերկրորդ և յերրորդ գոնանների մեջ մտնող գյուղերում (Ազատիկ, Ագիգբեկով, Չայքենդ, Գնդեվադ, Հերհեր): Չի մշակվում միայն 4-րդ գոնայում:

Բոլոր շրջաններում ընդամենը մշակվում և մոտավորապես 30000—35000 հեկտ. տարածության վրա:

Գալգալուսի մշակութայինը բացակայում և Հայաստանի հյուսիսային, հարավային, ինչպես նաև Սեփանա լճի ափին գտնվող շրջաններում (Իջևան, Նոյեմբերյան, Ալահվերդի, Շամշադին, Ստեփանավան, Դիլիջան, Մեղրի, Ղափան, Գորիս, Մարտունի, Բայազետ):

Ենդեմիկ և համեմատաբար չոր լեռնատափաստանային գոնայի շրջանների համար, այդ և պատճառը, վոր այս պոպուլյացիան մեծ մասով մշակվում և Դուղքենդի, Արթիկի, Ադինի, Թալինի, Ախտալի (Ալափարսի յենթաշրջանում), Միկոյանի և Ագիգբեկովի շրջաններում: Ուղղահայաց գոտիով բարձրանում և մինչև 1850 մետր բարձրության (Գնիշիկ):

Պոպուլյացիան ունի բուսաբանական հետեվյալ կազմը (տես № 10 աղյուսակը): № 10 աղյուսակից նկատվում է, վոր պոպուլյացիայում գերիշխում և գելֆի ալլատեսակը, դրա հետ միասին կան կունդիկ և պերսիկում ցորենի տեսակներին պատկանող մի շարք ալլատեսակներ: Դեղֆին կազմում և սորտի 45—97%-ը:

Գերիշխող ալլատեսակին համարյա միշտ ուղեկցում են փափուկ տեսակից՝ երիտրոսպերմում, ալբիդում, ալբորուբում, ֆերրուգինում, գրեկում, անգլիկում, պիրոսրիքս և կունդիկ տեսակից՝ երինացեյում և ուլբրիցեպս ալլատեսակները: Բացի դրանցից մի քանիսն ուղեկցում են վորոշ շրջաններում, որինակ՝ տուրցիկումը գաշտային շրջանում:

Պոպուլյացիան ունի հետևյալ ադրորիոլոգիական առանձնահատկությունները.

Հիմնականում զարնանացան ռասա յե, ցանվում և դարնանը: Նախալեռնային և լեռնատափաստանային չոր պայմաններում (Կոտայք, Ալափարս) նաև աշնանը, վորպես աշնանացան կամ, վորպես դոնդուրմա (ցանք ձմեռնամուտին): Աշնանացան կամ դոնդուրմա ցանքը պայմանավորված է նաև սրա ծլերի համեմատական ցրտադիմացկունության հատկությամբ: Գյուղացիների յերկար տարիների փորձից ապացուցված է, վոր դոնդուրմա ցանքի համար չի կարելի ոգտագործել ուղած պոպուլյացիան, ամենից լավ արդյունք ստացվում է գալգալուսից և մի քանի այլ սորտերից:

Համեմատած դարադըլչըդի (համադանիկումի) և սպիտակահատի (գրեկումի) հետ վաղահաս է:

Խոնավ կլիմայական շրջաններում կամ խոնավ տարիներին և միակողմանի պարարտացված հողերում բավական ուժեղ չափով վարակվում է ժանդով, հատկապես glumarum-ով: Մրիկի նկատմամբ ունի միջակ իմունիտետ. իր այս հատկանիշով ավելի լավ է, քան սպիտակահատը (գրեկում):

Թփակալուծյունը միջակից ցածր է. այս տեսակետից իր տեղը զիջում է Հայաստանում մշակվող մյուս համարյա բոլոր պոպուլյացիաներին (նրանց մեջ գերիշխող ալլատեսակներին):

Տոթ ջամիններից քիչ է տուժում:

Թափվող է (քիչ), դրա պատճառով ել սրտ բերքահավաքը կատարվում է համեմատաբար ավելի շուտ: Տալիս և շատ բարձր վորակի հաց և իր այդ հատկանիշով առաջին տեղն է գրավում: Հատիկը խոշոր է, գեղնագույն, բարձր արտոլյուտ կշռով (37—40 գր):

Շնորհիվ վերոհիշյալ հատկապես համեմատական չորադիմացկունության և վաղահասության, սրա մշակութայինը տարածված է գլխավորապես չոր լեռնատափաստանային շրջաններում (Դուղքենդ, Ադին,

Արթիկ, Ախտա և այլ շրջաններ): Այս գոնալում առկա է բարձր բերք և լավորակ հատիկ: Խոնավ լեռնատափաստանային, լեռնային, ինչպես նաև անտառային շրջաններում (Ստեփանավան, Կիրովական, Դիլիջան, Ղափան, Բալաղետ, Մաթուռնի), ժանգով ուժեղ վարակվելու հետև-վանքով, լավ արդյունք չի ստացվում: Հողի նկատմամբ պահանջկոտ է, լավ արդյունք չի ստացվում խիճ-քարքարոտ և գորշ հողերում:

Մշակվում է թե ջրով և թե անջրգի հողերում:

Հայաստանի վերոհիշյալ և մի քանի այլ շրջաններում հեռանկա-րային սորտ է:

Գալգալուսի մշակութային սկիզբը Հայաստանում պետք է համարել 1780-ական թվականները: Հայաստանի ներկա սահմանները մոտք է գործել Թյուրքիայի՝ Ղարս—Երզնում, Ալաշկերտի նահանգնե-րից, ուր սրա մշակույթը շատ է տարածված (Մ. Թումանյան):

Հավանական է, վոր Թյուրքիայից այս պոպուլյացիան առաջին անգամ մուտք է գործել այդ նահանգներին կից Դուզքենդի շրջանը, վորտեղից և սկսվել է տարածվել մնացած շրջանները: Յեվ իսկապես, գալգալուսն ամենից շատ մշակվում է Դուզքենդի, Ադինի, Արթիկի և սրանց սահմանակից շրջաններում, այսինքն՝ այն շրջաններում, վո-րոնք կից են Թյուրքիային:

Մոտավորապես նման պոպուլյացիա մշակվում է Վրացական հան-րապետության Ախալքալակի Թյուրքիային կից մասերում: Վրացական մյուս շրջաններում բացակայում է: Բացակայում է նաև Խ. Միու-թյան մյուս հանրապետություններում:

Խ. Միությունից դուրս մշակվում է Թյուրքիայի արևմելյան մի շարք վիլայեթներում բավական մեծ տարածություններով:

Այսպիսով, իրավամբ կարող ենք ասել, վոր այս պոպուլյացիայի մշակութային հիմնական ոջաթը հանդիսանում են Թյուրքիայի արևելյան վիլայեթները և Թյուրքիային կից Հայկական արևմտյան շրջանները:

Գալգալուսի մշակությունը ներկայումս բավական մեծ չափե-րով տարածված է Հյուսիսային Կովկասի տարածքում և ԱՄՆ-ի կենտրոնա-կան մասերում:

Հայաստանից Ամերիկա յե տարվել 1900-ական թվականներին:

ԿԱՐՄՐԱՀԱՏ, ԳՐՆԱՆԻ, ԳԱՐՆԱՆԱՑԱՆ ԳՅՈՒԼԳՅԱՆԻ

Հայաստանի տարբեր շրջաններում վերոհիշյալ անուններով մշակվող պոպուլյացիաներն ունեն բուսաբանական տարբեր կազմ, հետեվապես և տարբեր ազդրերի ու գիական հատկանիշներ: Մի դեպ-քում գերիշխում են ցորենի պերսիկում, մյուս դեպքում փափուկ ցո-րենի ալյատեսակները: Պարզութուն և վորոշակիութուն մտցնելու համար՝ անհրաժեշտ է բաժանել յերկու միանգամայն ինքուրույն պո-պուլյացիաների:

Կարմրահատ, դրնանի կոչվող պոպուլյացիաներ, վորոնց մեջ գեր-իշխում են փափուկ ցորենի ալյատեսակները:

Նույն անունն ունեցող (յերբեմն՝ դալիբուղդա) պոպուլյացիաներ, վորոնց մեջ գերիշխում են պերսիկում ցորենի ալյատեսակները:

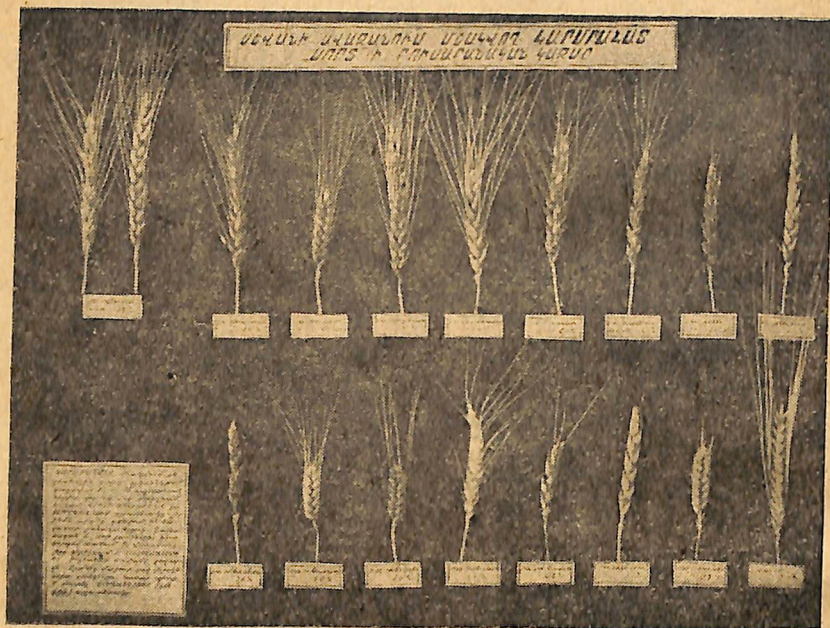
2. ԿԱՐՄՐԱՀԱՏ, ԳՐՆԱՆԻ, ԳԱՐՆԱՆԱՑԱՆ ԳՅՈՒԼԳՅԱՆԻ, ՎՈՐԻ ՄԵՋ ԳԵՐԻՇԵՈՒՄ ԵՆ ՓԱՓՈՒԿ ՑՈՐԵՆԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ԱՅԼԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

«Կարմրահատ», «դրնանի» կամ «գարնանացյան դալվյանի» կոչվող պոպուլյացիան ամենից տարածված սորտն է (մոտավորապես 55-60

հազար հեկտար), մշակվում է Հայաստանի համարյա բոլոր շրջանե-րում, բացի դաշտային, չոր նախալեռնային շրջաններից (Հոկտեմ-բերյան, Վաղպատ, Ջանգիրասար, Ղամարյու, Վեդի, Աշտարակ, Իջե-վան և այլն):

Ենդեմիկ և միջակ խոնավության, համեմատաբար կարճ վեգետացիոն շրջան ունեցող լեռնային և սուր-ալպյան զոնաներին: Ուղղահայաց պտտիով բարձրանում և մինչև 2500 մետր բարձրություն: Պոպուլյացիան ունի բուսաբանական հետեվյալ կազմը (տես № 11 աղյուսակը): № 11 աղյուսակից նկատվում է, վոր պոպուլյացիայում գերիշխում են փափուկ ցորենին պատկանող երիտրոսպերմում, տեղ-տեղ միայն ֆերրուգինեում ալլատեսակները: Դրա հետ միասին կան թե փափուկ, թե կունդիկ և թե պերսիկում ցորենի տեսակներին պատկանող 25—32 ալլատեսակներ: Սորտ-պոպուլյացիայում երիտրոսպերմում ալլատեսակը կազմում է 40—70%, հատկապես Ստեփանավանի և կից շրջաններում մինչև 97%, այսինքն՝ կազմում և ալլատեսակային սահմաններում համարյա «մաքուր» սորտ:

Բասարգեչարի՝ Դաշքյանդ, Միկոյանի՝ Խաչիկ, Սիսիանի՝ Շաքի և մի շարք այլ գյուղերի պոպուլյացիայում գերիշխում է ֆերրուգինեում ալլատեսակը, իսկ տեղ-տեղ այդ յերկու ալլատեսակները գտնվում են համարյա հավասար տոկոսներով (Միկոյանի՝ Այնազուր, Բասարգեչարի՝ Փամբակ, Բայազետ և այլն):

Գերիշխող ալլատեսակին համարյա միշտ ուղեկցում են փափուկ ցորենից՝ ֆերրուգինեում, կունդիկ ցորենից՝ երինացեում, պերսիկում ցորենից՝ բուրբիգինոզում և ստրամենեում ալլատեսակները:

Վերոհիշյալ ուղեկցող ալլատեսակները շատ հաճախ բավական մեծ՝ 20—40 տոկոս են կազմում և այդ իսկ պատճառով զգալի չափով ազդում են պոպուլյացիայի տնտեսական ընդհանուր հատկությունների վրա: Այսպես, որինակ, յեթե մեծ % է կազմում բուրբիգինոզում ալլատեսակն, այդ դեպքում պոպուլյացիան հիմնականում քիչ է տուժում ընկային հիվանդություններից, լինում է ավելի խոնավապահանջ, իսկ յեթե մեծ % է կազմում երինացեում, քիչ է տուժում տոթքամիներից, դառնում է ընդհանուր առմամբ համեմատաբար ավելի վաղահաս և տոթադիմացկուն: Հետեվապես, բոլորովին էլ միևնույն չէ, թե ավելի շրջանում ուղեկցող այս կամ այն ալլատեսակը պոպուլյացիայում ինչ տոկոս է կազմում: Այդ հանգամանքը խոշոր նշանակություն ունի նաև սորտերի բարելավման հարցի քննարկման համար:

Բացի նշված ալլատեսակներից, վորոշ շրջաններում ուղեկցում է նաև դելֆին, վորը տեղ-տեղ կազմում է մինչև 30% խառնուրդ: Այսպես որինակ՝ Դուղբենդի Թափաղուլակ գյուղում՝ 27%, Արթիկի Փանիկում—31 % և այլն: Դելֆին չի ուղեկցում բարձր լեռնային շրջաններում, ուր բացակայում է դելֆու մշակությունը: Սորտը, յեթե ուղեկցող վերոհիշյալ ալլատեսակները մեծ % չեն կազմում, ընդհանուր առմամբ ունի հետեվյալ ագրոբիոլոգիական առանձնահատկությունները:

Գարնանացան ռասա յե, համեմատած գալգալուսի հետ՝ վաղահաս է, այդ է պատճառը, վոր այս սորտը մշակվում է լեռնային կարճ վեգետացիա ունեցող շրջաններում, ունի թույլ ձեկով արտահայտված չորադիմացկունություն հատկություն: Մասամբ դրանով պետք է բացատրվի այն փաստը, վոր սա մշակվում է նաև չոր լեռնային շրջաններում:

Ժանդի նկատմամբ ունի միջակ իմունիտետ, մրիկով ավելի շատ է վարակվում, քան գալգալուսը: Յեթե կարճրահատին ուղեկցում են բավական մեծ տոկոսով պերսիկում ցորենի ալլատեսակները, ապա այդ դեպքում պոպուլյացիայի թե ժանդի և թե մրիկի վարակվածության ընդհանուր տոկոսն իջնում է:

Բավական ուժեղ չափով տուժում է տոթքամիներից, շատ հաճախ, բույսի կաթնային կամ մոմային հասունացման ժամանակ, մի քանի ժամ տևող տոթի հետեվանքով սպառնող բարձր բերքի փոխարեն ստացվում է ամենաչնչին բերք՝ հեկտարից 2—3,5 ցենտներ: Տոթից առաջացած նման կատաստրոֆիկ վիճակն արդյունք է մի կողմից՝ բույսի (գերիշխող ալլատեսակի) թույլ դիմադրողունակության և մյուս կողմից՝ վեգետացիայի համեմատաբար յերկարություն (կաթնային կամ մոմային ֆազան զուգադիպում է տոթքամիների շրջանին):

Այն դեպքերում, յերբ պոպուլյացիայում բավականին մեծ տոկոսով գտնվում են կունդիկ ցորենից երինացեյում և փափուկ ցորենից ֆերրուգինեյում ալյատեսակները, առթի առաջացրած ընդհանուր վնասը զգալի չափով նվազում է:

Թափվող չե, տալիս է բավականին լավ վորակի հաց, հատիկները արտոյուտ կշիռը հավասար է 27—25 գրամի, հատիկները մուգ կարմիր, իսկ յերբեմն նաև բաց կարմիր գուն (խոնավ շրջաններում) ունին:

Հողի նկատմամբ պահանջկոտ, չե: Մշակվում է գլխավորապես անջրդի պայմաններում: Այս պոպուլյացիայի մեջ գերիշխող երիտրոպերմում ալյատեսակը հիմնականում, վորպես քիչ բերքատու ալյատեսակ, հեռանկարի տեսակետից մեծ արժեք չունի, սակայն դրանց մեջ կան բավականաչափ արժեքավոր ձեզեր:

3. ԿԱՐՄԱՀԱՏ, ԳՐՆԱՆԻ, ՎՈՐԻ ՄԵՋ ԳԵՐԻՇՆՈՒՄ Ե ՊԵՐՍԵԿՈՒՄ ՅՈՐԵՆԻՆ ՊՍՏԿԱՆՈՂ ԱՅԼԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Այս պոպուլյացիան, հատկապես Ախտայի յեվ Սևանի շրջանում, ուր սրա մշակութունը բավական շատ է տարածված, կոչվում է նաև դալի-բուդգա (գիծ ցորեն, անկայուն բերքատվության պատճառով):

Պոպուլյացիան տարածված է՝

Սեվանի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում:

Ախտայի շրջանի հատկապես Սեվանի շրջանին կից և Միսխանայի ձորում գտնվող գյուղերում:

Բայազետի շրջանի Հաջիմուխանի յենթաշրջանում:

Ապարանի շրջանի գլխավորապես Ալագյազի շրջանին կից գյուղերում:

Ալագյազի շրջանի բոլոր գյուղերում:

Ամասիայի հատկապես Սուլթանաբադից հյուսիս և հյուսիս-արևմտյան մասի գյուղերում:

Սպիտակի հատկապես Նալբանդի յենթաշրջանի լեռնային մասերում:

Սիսիանի՝ Բազարչայի յենթաշրջանում:

Գորիսի՝ համարյա բոլոր գյուղերում, բացի Տաթևի յենթաշրջանից:

Ղափանի՝ Ագարակի յենթաշրջանում:

Բոլոր շրջաններում ընդհանրապես մշակվում է մոտավորապես 17.000—18.000 հեկտ. տարածության վրա: Այս պոպուլյացիայի մշակութունը տարածված է համեմատաբար ավելի քիչ շրջաններում: Ենդեմիկ է հատկապես բարձր լեռնային խոնավ շրջանների համար: Զի

մ շակվում դաշտային, նախալեռնային, անտառային և ցածր լեռնային չոր շրջաններում:

Սրա մշակութունը տարածված է 1700—2400 մետր բարձրության սահմաններում:

Պոպուլյացիան ունի բուսաբանական հետեվյալ կազմը (տես աղյուսակ № 12). աղյուսակից նկատվում է, վոր պոպուլյացիայում գերիշխում են պերսիկոմ ցորենի բուրիդինոդում, կամ ստրամինեում ալյատեսակները: Դրանց հետ միասին ուղեկցում են թե փափուկ և թե կունդիկ ցորենին պատկանող 9—10 ալյատեսակներ: Այդպիսով վերոհիշյալ շրջաններում, յենթաշրջաններում կարմրահատ, գրնանի (Գորիս, Ղափան), դալի-բուդգա (Ախտա) անվան տակ հասկացվում է ցորենի այն սորտը, վորի մեջ գերիշխում են ցորենի պերսի-

Շրջաններ Районы	Տեսակներ Виды	Պերսիկ. ցորեն ¹		Փափուկ ցորեն ²		Կոկոսիկ ցորեն ³		Այլատեսակներ Разновидности						
		rubiginosum Zhuk.	stramineum Zhuk.	erythrospermum Körn.	ferrugineum Al.	Delfi Körn.	alborubrum Körn.	barbarossa Al.	albidum Al.	ictorinum Al.	erinaceum Desv.			
Շրջաններ Районы	Դուրեր Села													
Դուրերեն Дузкенд	Ավդիբեկ Авдибек	46,9	8,7	27,4	4,6	3,7	0,8	—	0,8	—	7,0			
Սպիտակ . . . Спитак . . .	Նալբանդ Налбанд	39,2	3,4	34,8	15,3	3,6	—	—	—	1,5	5,2			
Ալագեզ . . . Алагез . . .	Դանագիրմազ Данагирмаз	42,9	2,4	18,5	9,8	—	—	—	—	—	26,4			
Ապարան . . Апаран . . .	Ապարան Апаран	40,5	11,0	40,0	8,5	—	—	—	—	—	—			
Ն. Բայազետ Н. Байазет	Հաջիմուխան Гаджимухан	41,0	3,8	14,0	13,0	0,2	—	—	0,2	—	28,0			
Ախտա . . . Ахта . . .	Ռիդամալ Ридамал	23,0	30,7	10,0	10,0	0,3	—	0,2	0,5	—	25,3			
	Ախտա Ахта	20,0	34,8	2,8	12,1	—	—	—	—	—	30,3			
Սևան . . . Севан . . .	Սևան Севан	28,3	22,7	10,0	10,2	0,5	—	0,1	—	—	28,3			
	Շովադյուղ Шовагюх	35,3	3,0	10,3	20,7	—	—	—	—	—	30,7			
Դորիս . . . Горис . . .	Պանաժախ Ханадах	60,8	2,0	18,8	15,7	—	—	—	—	—	2,7			
	Պոզնավար Хознавар	70,5	—	12,0	13,0	—	—	—	—	—	3,9			
	Գարահունջ Караундж	62,4	—	18,8	18,8	—	—	—	—	—	—			
	Շինուհայր Шиноар	39,3	—	38,1	18,6	—	—	—	—	—	4,0			
Հափան . . . Кафан . . .	Ագարակ Агарак	36,3	—	24,9	15,5	—	—	—	—	—	29,3			

1) Персикум, 2) мягкие, 3) карликовые

կում տեսակին պատկանող բուրբուխներում կամ ստրամինեում աշլա-տեսակները, կազմելով պոպուլյացիայի 40—70 % -ը:

Գերիշխող աշլատեսակին՝ բուրբուխներումին համարյա միշտ ուղեկցում են նույն տեսակից ստրամինեումը, փափուկ տեսակից՝ երբ-տրոսպերմում, ֆերրուգինեում և կոկոսիկ ցորենից՝ երինացեում աշլատեսակները: Այս ուղեկցողները տեղ-տեղ բավական մեծ տոկոս, 10—40 տոկոս են կազմում և իրենց ներկայությամբ աղբում են պոպուլյացիայի տնտեսական ընդհանուր առանձնահատկությունների վրա:

Պոպուլյացիան ունի հետևյալ ագրոբիոլոգիական հատկությունները.

Գարնանացան դասա յե: Համեմատաբար վաղահաս ե. իր փաղահասությամբ բռնում է առաջին տեղը:

Չորադիմացկուն չե, այդ իսկ պատճառով մշակվում է հատկապես խոնավ շրջաններում:

Մակային հիվանդությունների նկատմամբ ունի լավ արտահայտված իմունիտետ: Սակայն 1936 թվին, Սեվանի շրջանում, պատահեցին մրիկավ բավական ուժեղ վարակված դաշտի (10%—15%): Ընդհանուր առմամբ լավ արտահայտված իմունիտետի հատկությունը նշվագում է այն դեպքում, յերբ փափուկ ցորենին պատկանող երիտրոսպերմում աշլատեսակը սորտում մեծ տոկոս է կազմում, ինչպես որինակ՝ Նալբանդում (35%), Ապարանում (40%), Շինուհայրում (38% և այլն:

Ուժեղ չափով (ավելի ուժեղ քան երիտրոսպերմումը) առժամ է տուֆ քամիներից: Սակայն յերբ կոկոսիկ ցորենի երինացեում աշլատեսակը մեծ տոկոս է կազմում, բարձրանում է պոպուլյացիայի ընդհանուր մոթադիմացկունության հատկությունը: Թափվող չե: Հացի վորակը միջակ է: Հատիկի արտուլուստ կշիռը 27—33 գրամ. ունի մուգ յերբեմն նաև բաց գույնի, կոնակի կողմը թույլ կնճռոտություն բունեցող հատիկներ: Հողի նկատմամբ պահանջկոտ է, լավ արդյունք կարող է տալ միայն պարարտ և խոնավ հողերում: Մշակվում է անջրդի, բայց մթնոլորտային տեղումներով հարուստ վայրերում:

Շնորհիվ վերահիշյալ հատկանիշների սրա մշակությունը տարածված է գլխավորապես խոնավ, բարձր լեռնային շրջաններում: Նշված շրջաններում, խոնավ տարիներին տալիս է միջակից բարձր բերք: Այս պոպուլյացիան և նրա մեջ գերիշխող բուրբուխներում և ստրամինեում աշլատեսակները սելեկցիայի համար շատ արժեքավոր նյութ են հանդիսանում: Մոտավորապես նման պոպուլյացիա «Դիկա» անվան տակ մշակվում է Վրաստանում՝ Ծաղկայի, Տրիպլիթի, Բորժոմի, Բա-կուրիանի, Դուշեթի և Ախալքալակի շրջաններում: Ըստ Թյուրքիայի

սելեկցիոներ Միրզանախիզադեյի, հայտնաբերված և նաև արևելյան Անատոլիայում (Ղարսի, Արզվիների և Երզնուրուի վիլայեթներում):

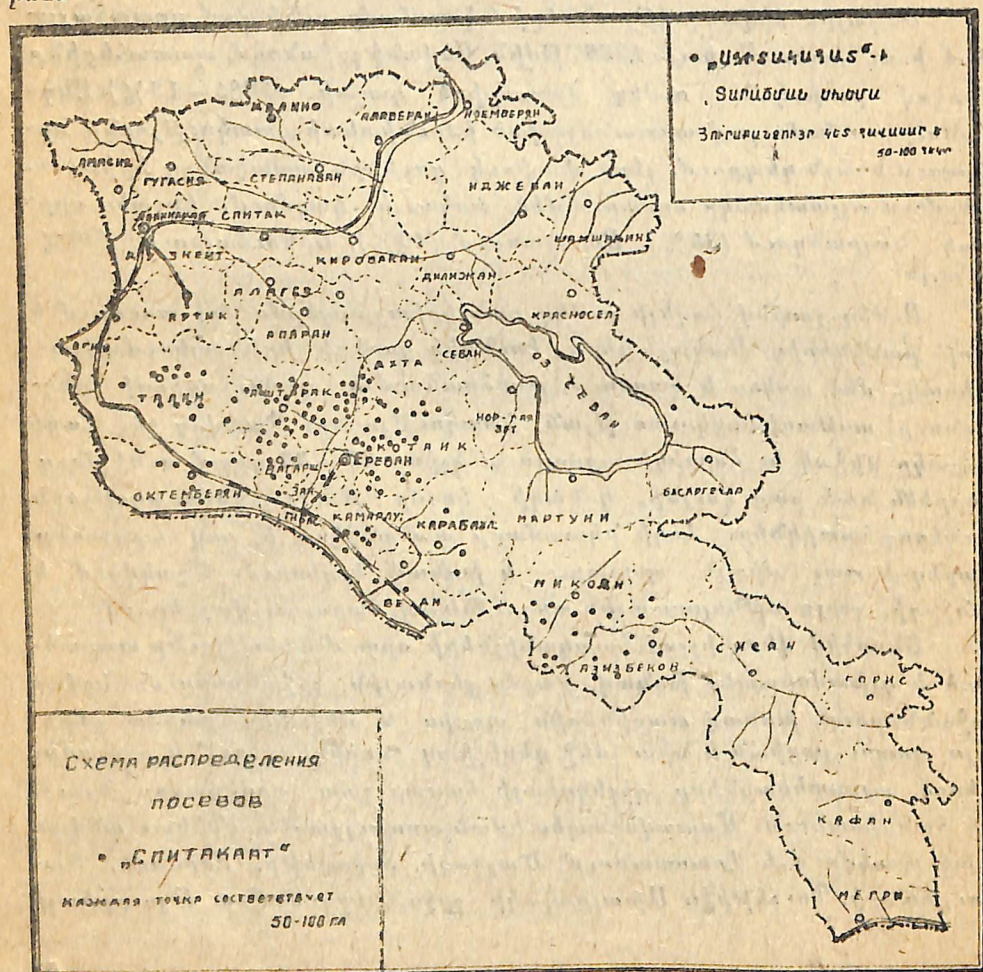
4. ՍՊԻՏԱԿԱՆՍ

Այս սորտը մշակվում է՝

Աշտարակի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում:

Կոտայքի շրջանի հարավ, հարավ-արևմտյան և կենտրոնական մասերում գտնվող գյուղերում (Քանաքեռ, Պողոսի, Առինջ, Եյլար Արզնի, Բաշգյանի, Քարփիչլու և կից գյուղերում):

Միկոյանի և Ագիգբեկովի շրջանների առաջին և յերկրորդ զոնաներում գտնվող գյուղերում (Որթաքյանդ, Միկոյան, Գետափի, Մալիշկա, Ագիգբեկով, Փոռ, Ազատիկ, Չալքենդ, Գնդեվազ և կից գյուղերում):

Թալինի շրջանի կենտրոնական և հարավ-արևելյան մասերում գտնվող գյուղերում (Վ. Թալին, Աշնակ, Մաստարա):

Վաղպատի շրջանի վորոշ գյուղերում, բավական մեծ տարածություններով մշակվում և հատկապես Քասախ գետի աջ և ձախ մասերում ընկած գյուղերում (Մամադար, Հայթադ, Զեյվա, Արշալույս, Խզնավուզ, Վաղարշապատ, Դոխս, Ալիբեկլու և այլն):

Ղամարուլլի շրջանի հատկապես Շորբուլաղի յենթաշրջանի գյուղերում:

Վեդու շրջանի մի քանի գյուղերում (Փ. Վեդի, Արարատ և սրանց կից գյուղերում):

Հոկտեմբերյան շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում, յերբեմն այլ պոպուլյացիաների հետ խիստ խառը դրուժյամբ:

Սևանա լճի Գյուլենեյի յենթաշրջանում:

Բոլոր շրջաններում մշակվում և մոտավորապես 13000—14000 հեկտար:

Ձի մշակվում խոնավ լեռնային, սուր-ալպյան և անտառային շրջաններում:

Մեղեմիկ և հատկապես չոր նախալեռնային շրջանների համար: Հարավային թեքություն ունեցող չոր կլիմայական հողային պայմաններում բարձրանում և մինչև 1930 մետր (Գյուլենեյի ափը):

Պոպուլյացիան ունի հետեվյալ կազմը (տես № 13 աղյուսակը):

№ 13 աղյուսակից նկատվում է, լոր պոպուլյացիան կազմված է պլապորապես փափուկ ցորենին պատկանող գրեկում (graecum) ալլատեսակից, կազմելով 35-85% դրա հետ միասին կան նաև թե փափուկ և թե կունդիկ տեսակներից 20—22 ալլատեսակներ: Գերիշխող ալլատեսակին համարյա միշտ ուղեկցում են փափուկ տեսակից՝ հրիտրոպերմում, համադանիկում, Դելֆի, Հոստիանում ալլատեսակները: Պոպուլյացիան տեղ-տեղ կազմված է ալլատեսակի սահմաններում համարյա «մաքուր» սորտ:

Պոպուլյացիան ունի հետեվյալ ազդրբիոլոգիական առանձնահատկությունները:

Գերիշխում են զարնանացան ուստ հանդիսացող ձևերը, սակայն մշակության հիմնական շրջաններում ցանվում և վորպես աշնանացան կամ դոնդուրմա: Մի շարք դիտողություններից յերկնելով կարելի չե յենթադրել, վոր այս պոպուլյացիայում գտնվում են նաև (բավական մեծ տոկոսով) կիսաաշնանացան և աշնանացան ձևեր, վորոնք ընդհանուր առմամբ բարձրացնում են սրանց ծիլերի համեմատական ցրտադիմացկանությունը:

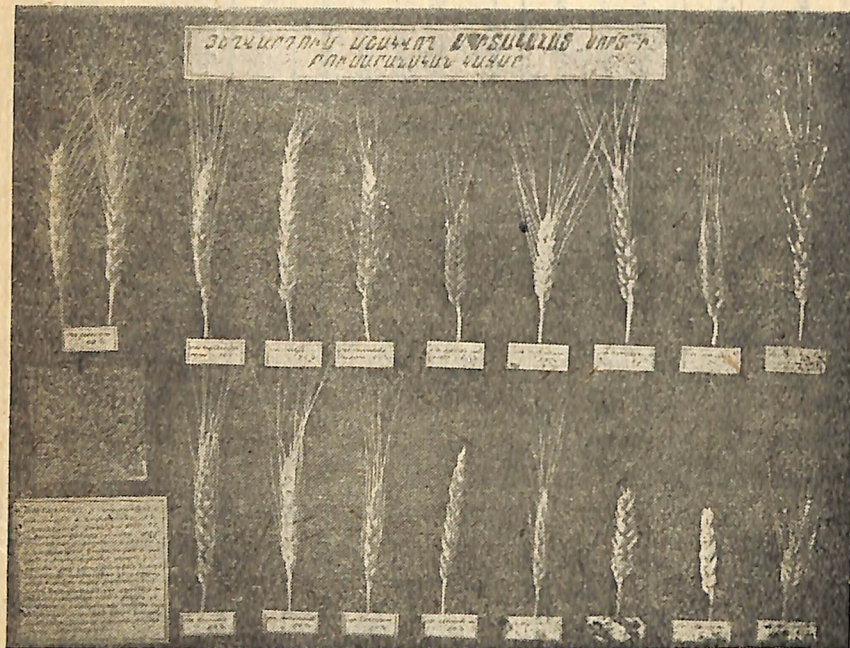
Ունի շատ լավ արտահայտված չորադիմացկություն: Իր այս հատկությամբ ցնում և առայժմ չգերազանցված: Շնորհիվ դրան սա մշակ-

Շ Ր Ջ Ա Ն Ն Ե Ր РАЙОНЫ	Տեսակներ—Виды		Ф а Ф н л							
	Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր С Е Л А		Ա յ լ ա							
			graecum Körn.	epythrospermum Körn.	Delfi Körn.	hamadanum Vav.	mesopotamicum Vav.	meridionale Al.	Hostianum Glem.	Albidum Al.
Վաղարշապատ Вагпата	Վաղարշապատ „Անաստասիս“ Вагпата „Анастаси“	65,8	28,0	0,8	—	—	0,6	4,0	0,8	
	Քյոլանլու-Келанлу	32,3	16,5	6,5	20,1	—	—	3,8	—	
	Սամաղար-Самагар	39,0	21,2	—	30,5	—	—	5,3	—	
	Մ. Ջեյվա Б. Зейва	50,0	20,0	5,5	8,5	—	0,7	0,6	—	
	Գեչերլու Гечерлу	23,3	16,5	—	—	—	16,7	10,0	—	
Կոտայք Котайк	Դյառնի Гарни	56,9	38,3	1,2	0,2	—	—	—	0,4	
	Բանաբեկ Канакер	74,6	6,0	1,0	5,5	—	0,7	2,0	—	
	Արամուս Арамус	80,0	10,0	3,5	—	—	—	1,5	—	
	Արզնի—Арзни	80,0	6,3	1,0	1,7	—	2,0	1,5	0,5	
Աշտարակ Аштарак	Կարբի—Карби	80,0	15,0	1,0	2,0	—	—	—	—	
	Մուղնի—Мугни	70,0	21,5	2,0	2,0	—	—	—	—	
	Յեղվարդ—Егвард	75,9	21,3	0,4	2,1	—	—	0,3	—	
	„ „	84,2	10,0	—	5,8	—	—	—	—	
	Վոսկեզազ Воскеваз	66,6	23,8	3,8	—	—	—	1,7	—	
	Փաթրինչ Патринч	42,5	19,2	1,5	13,2	5,5	0,6	6,2	—	
Միկոյան Микоян	Մալիշկա Малишка	76,9	19,6	0,8	—	—	—	2,2	—	
	Որթաբենդ Орта-кенд	55,0	24,1	9,8	3,2	—	0,2	1,8	0,2	
	Գետափի Гетапи	66,7	14,5	5,8	2,0	—	—	4,0	0,3	
	Խաչիկ—Хачик	42,0	22,8	0,6	1,3	0,9	—	8,3	0,3	
Ազիզբեկով Азизбеков	Ազատեկ—Азатек	69,4	18,0	1,4	0,6	—	—	0,6	—	
	Ազիզբեկով Азизбеков	80,3	13,8	0,8	—	—	—	—	—	
Թալին Талин	Վ. Թալին—В. Талин	70,5	20,7	—	5,2	—	—	—	—	
	Մաստարա Мастара	64,7	16,2	1,5	10,7	2,0	—	0,5	1,5	

Գ ո Ր Ե Ն — мягкая пшеница											Կոնսիդիդ զորնի քարկով				
Ե Ն Ո Ւ Մ Լ — разновидности															
turcicum Körn.	nigriaristatum Flaksb.	ferrugineum Al. Körn.	Kazvinicum Vav.	erythroleucon Körn.	anglicum Mazz.	pseudo-barbarea Vav.	alborubrum Körn.	barbarossa Al.	sub-turcicum Yav.	rubriceps Körn.	pseudo-rubriceps Flaksb.	erinaceum Desv.	splendens Al.	Secale cereale	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,8	—	1,0	—	—	—	—	—	—	1,5	2,3	—	1,5	—	—	13,7
1,6	—	—	2,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,3	—	—
5,0	—	2,0	3,3	2,0	—	—	—	—	—	—	1,0	—	—	—	1,4
16,6	—	5,0	—	7,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,7
—	—	—	—	—	0,2	—	—	—	—	0,8	—	—	—	—	2,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,6	1,6	1,0	—	—	7,0
1,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0	2,5	—	—	—	—
—	—	—	1,0	—	1,0	—	—	—	—	2,0	3,0	—	—	—	—
—	—	—	—	1,0	—	—	—	—	—	—	—	1,0	—	—	—
—	—	1,5	—	—	—	—	—	—	—	3,0	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,2	—	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,2	—	—	3,2
—	—	4,3	—	—	—	—	—	—	—	—	4,0	1,5	—	—	1,5
—	—	—	—	—	—	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	2,6	—	—	—	0,9	0,5	—	—	—	—	—	—	—	1,7
—	—	1,0	—	—	—	1,5	—	2,0	—	—	—	—	—	—	2,2
0,3	—	18,0	—	—	—	2,4	—	0,9	—	—	—	—	—	—	2,2
—	—	1,2	—	—	—	1,2	—	0,6	—	—	—	—	—	—	7,0
—	—	2,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,6	—	—	—	—	—
—	0,3	0,3	1,3	—	—	—	—	—	—	1,0	—	—	—	—	—

վում և գլխավորապես նախալեռնային չոր շրջաններում, ինչպես ան-
ջրդի, նույնպես և ջրովի պայմաններում:

Մեկային հիվանդությունների, հատկապես ժանգի նկատմամբ
ունի միջակ, իսկ մերկի նկատմամբ՝ թույլ իմունիտետ: մերկով
վարակվում և հատկապես չոր աշնանային տարիներին:

Անջրդի պայմաններում ունի շատ լավ արտահայտված չթափ-
վելու հատկություն: Վեգետացիոն շրջանի տեվողությունը միջակ է:
Լավ թփակավող է: Լավ թրակավում և նաև հողային վոշ շատ
նպաստավոր պայմաններում:

Չոր կլիմայական և չոր հողային պայմանների համար լավագույն
բերքատու պոպուլյացիան է:

Լավ վորակի հաց և ստացվում հատկապես անջրդի հողային պայ-
մաններում, Հատիկն սպիտակ է, տուղ, ոսպյանման կտրվածքով:

Հողային պայմանների նկատմամբ պահանջկոտ չէ, լավ արդյունք
ստացվում է նույնիսկ չոր, քարքարոտ, խիճ հողերում: Այս մի կողմից
արդյունքն գերիշխող այլատեսակի չորադիմացկունություն չէ հատկու-
թյան և մյուս կողմից բույսի արմատների յուրացման բարձր ընդու-
նակության: Այս պոպուլյացիան Հայաստանի հնավուրց սորտերից է:
Ունի լայն հեռանկար: Խիստ արժեքավոր է սեյզոնային համար:

Մոտավորապես նման պոպուլյացիա, բավականին մեծ տարածու-

թյուններով, մշակվում և Ավղանիստանում 420—3200 մ., հիմնակա-
նում 1400—1900 մետր բարձրություն ունեցող շրջաններում և Թյուր-
քիայի մի շարք վիլայեթներում: Փոքր տարածություններով Իրա-
նում, Բալկանյան թերակղզում, ԽՍՀՄ-ում—Սամարայում, Ուրալում,
Միջին Ասիայի հանրապետություններում և այլն:

5. ՂԱՐԱԳԼԻՉԳՂ, ԶԱՐԴԱ, ԳՅԱՐՄԻԱՆԻ

Այս անուններով պոպուլյացիան մշակվում և
Հոկտեմբերյան շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում:
Վաղարշապատի շրջանի գյուղերի մեծ մասում:

Վեղու շրջանի բամբակացան գյուղերում (Վեդի, Խալիսո, Ավ-
շար, Ռեհանլու, Դավալու):

Ղամարլույի շրջանի բամբակացան գյուղերում:
 Զանգիբադի համարյա բոլոր գյուղերում:
 Միկոյանի շրջանի Արփա, Միկոյան գյուղերում:
 Ագիգրեկովի առաջին գոնայի գյուղերում (Փոռ):
 Թալինի շրջանի Ղրմզլու, Իրինգ, Մեհրաբլու, Ագարակ, Վ. Թա-
 լին, Դադալի և Կից գյուղերում:
 Աշտարակի շրջանի հարավ-արևմտյան մասի Թալիշ, Շամիրամ և
 Կից գյուղերում:

Բոլոր շրջաններում մշակվում և մոտավորապես 6000—7000
 հեկտար:

Ենդեմիկ և բամբակացան և մասամբ չոր նախալեռնային շջան-
 ների համար: Ուղղահայաց գոտիով բարձրանում և մինչև 1500 մետր
 (Ագիգրեկովի շրջանի Փոռ գյուղը):

Պոպուլյացիան ունի բուսաբանական հետեվյալ կազմը (տես աղ-
 լուսակ № 14): Այս աղյուսակից դժվար է նկատել, վոր պոպուլյա-
 ցիան կազմված է հիմնականում փափուկ ցորենին, պատկանող համադա-
 նիկում և մեսոպոտամիկում (hamadanicum և mesopotamicum) ալա-
 տեսակներից, դրա հետ միասին կան նաև փափուկ և կունդիկ ցո-
 րեններին պատկանող 1—25 ալատեսակներ:

Գերըշխող համադանիկումը և յերբեմն նաև մեսոպոտամիկումը *)
 կազմում են պոպուլյացիայի 40—75%-ը:

Գերըշխող ալատեսակներին համարյա միշտ ուղեկցում են փա-
 փուկ ցորենին պատկանող գրեկում, երիտրոսպերմում, Դելֆի, Կազվինի,
 Հոստիանում, մերիդիոնալ և ալատեսակները, վերջինս հատկապես
 Հոկտեմբերյանի շրջանում:

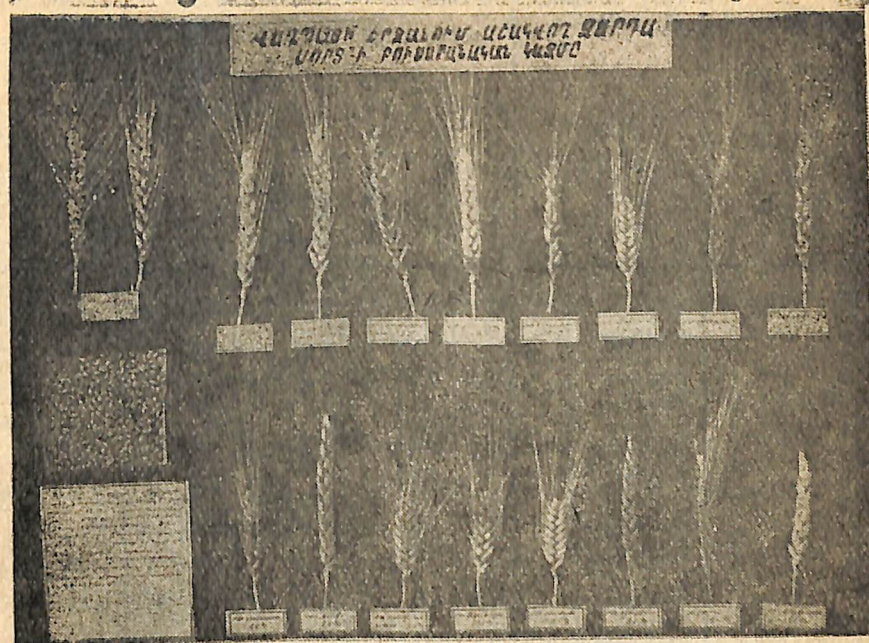
Ուղղահայաց գոտիով բարձրանալիս պոպուլյացիայի մեջ խառ-
 նուրդ կազմող ալատեսակների թիվը աստիճանաբար պակասում և,
 ավելանում է աշորայի տոկոսը: Այս մասամբ պետք է բացատրվի
 խառնուրդ կազմող մի շարք ալատեսակների համար ձմեռելու պայ-
 մանների վատացմամբ:

Պոպուլյացիան հիմնականում ունի հետեվյալ ագրոբիոլոգիական
 առանձնահատկությունները:

Աշնանացան ուսա յե, միջակ ցրտադիմացկունություն, ցանվում
 և միայն աշնանը, սորտի մեջ կան նաև դարձանացան և կիսաաշնանա-
 ցան ուսա հանդիսացող ձևեր:

Յերկար վեգետացիա ունի, Հայաստանում մշակվող մյուս պո-
 պուլյացիաների համեմատությամբ ամենից ուշահասն է: Չորադիմաց-
 կուն է:

*) Մեր կարծիքով մեսոպոտամիկում և համադանիկում ալատեսակները
 կարելի է մեկնույնը համարել:

Մեկային (ժանդ, մրիկ) հիվանդությունների նկատմամբ ընդ-
 հանուր առմամբ միջակ իմունիտետ ունի (դեղին ժանդից՝ թույլ):

Ունի շատ լավ թիակալման հատկություն: Սրա ցանքերում
 միշտ կարելի է պատահել 30—50 ցողուն ունեցող առանձին բույսերի:

Ընդհանրապես թափվող է: Հացի վորակը միջակ է: Հատիկների
 արտոլյուտ կշիռը հավասար է 35—40 գրամի: Հողի նկատմամբ պո-
 հանջկոտ և, լավ արդյունք է տալիս ջրով և փուխը հողերում:

Բամբակացան շրջաններում լավ բերքատու սորտ է: Այդ նույն
 շրջանների համար հեռանկարային է: Հայաստանի հնավուրց սորտե-
 րից մեկն է:

Մոտավորապես նման բուսաբանական կազմ ունեցող ցորենի
 պոպուլյացիա մշակվում է Նախիջևանի ինքնավար Խ.Ս. հանրապետու-
 թյունում, Իրանում, Թուրքիայում: Բացակայում է Վրաստա-
 նում, Ավգանստանում: Ավգանստանում մեսոպոտամիկումը պատա-
 հում է 900—1400 մետր բարձրության սահմաններում, վորպես չնչին
 խառնուրդ, իսկ համադանիկումը բացակայում է (Кобелев):

6. ԳՅՈՒԼԳՅՈՒՆԻ

Այս պոպուլյացիան մշակվում է՝

Ստեփանավանի, Ալավերդի, Կալինինոյի, Իշեվանի, Նոյեմբերյանի,
 Շամշադինի և Դիլիջանի շրջանների համարյա բոլոր գյուղերում:

Ե Ր Ձ Ա Ն Ն Ե Ր Ր Ա Յ Ո Ն Ն	ՉՅՈՒՂԵՐ ՇԵԼԱ	Տեսակ Բիծի	Փ ա փ ու լ										
		Այլառեկակ	Այլառեկակ										
			hamadanicum Vav.	mesopotamicum Vav.	kazvinicum Vav.	graecum Körn.	erythrospermum Körn.	Delfi Körn.	turcicum Körn.	meridionale Körn.	ferrugineum Al.	Hostianum Clem.	barbarossa Al.
Վեդի Վեդի	Վեդի Վեդի	69,4	5,2	0,5	2,5	5,5	2,2	1,3	4,5	0,7	5,0	0,6	
	Խալիսա Խալիսա	45,2	2,0	3,2	8,2	11,0	2,0	6,5	1,0	2,0	7,8	1,0	
	Ավշար Ավշար	44,0	1,5	8,5	3,5	10,0	2,5	21,0	—	4,0	4,5	—	
	Քեհանլու Քեհանլու	71,6	1,0	3,3	10,5	3,3	2,0	1,0	1,0	1,7	2,5	—	
	Դավալու Դավալու	40,0	14,6	5,3	4,7	6,9	0,8	4,2	0,2	1,0	7,0	1,0	
	Վաղպատ Վաղպատ	Ալիբեկլու Ալիբեկլու	34,0	5,0	—	23,4	15,0	13,4	—	1,0	—	5,0	—
		Վաղպատ Վաղպատ	39,5	7,2	0,8	28,3	6,0	0,8	2,9	4,5	—	5,6	0,2
		Վաղպատ Վաղպատ	80,0	3,3	2,0	8,0	2,0	3,0	—	1,2	—	6,5	—
		Փարաքար Փարաքար	63,0	3,0	—	15,0	8,5	2,0	1,2	2,3	0,2	4,8	—
	Նորապատ Նորապատ	Նորապատ Նորապատ	45,0	5,0	1,7	5,0	8,0	0,7	6,3	15,0	0,9	—	0,7
Նորապատ Նորապատ		70,8	10,0	1,0	4,3	5,0	0,9	0,4	8,0	—	4,3	—	
Կրմզլու Կրմզլու	Կրմզլու Կրմզլու	42,2	3,7	—	10,2	65,6	—	—	—	—	0,1	—	
	Իրինդ Իրինդ	50,5	15,1	1,0	15,0	10,3	1,2	—	—	—	—	—	
	Մեգրիբան Մեգրիբան	14,3	38,7	—	19,2	13,3	0,8	—	0,4	—	2,8	—	
Արամուս Արամուս	Արամուս Արամուս	38,0	8,0	1,5	17,5	14,4	2,5	—	—	—	3,0	—	
	Փոռ Փոռ	70,5	0,7	1,2	4,5	1,2	15,5	—	—	—	—	2,3	

[illegible]

Երջաններ Районы	Տեսակներ—Виды	Փափուկ ցորեն—Мягкая пшеница								Твер- дая цорեն	Secale cereale
	Գյուղեր Села	Այլատեսակներ—Разновидности									
		erythrosp- erum Körn.	ferrugineum Al.	Delfi Körn.	barbarossa Al.	Hostianu clem.	albidum Al.	milturum Al.	lutescens Al.	apulicum Körn.	
Գորիս . . . Горис . . .	Քարահունջ . . . Караундж . . .	70,3	14,4	—	—	—	—	—	—	—	15,3
	Շինուհայր . . . Шинуайр . . .	79,1	7,7	—	—	—	—	—	—	—	13,2
	Քոզանավար . . . Хозанавар . . .	74,5	8,3	—	—	—	—	—	—	—	17,2
	Խնածախ . . . Хнацах . . .	94,6	3,6	—	—	—	—	—	—	—	1,8
	Բայնդուր . . . Баяндур . . .	78,8	2,2	—	—	—	1,0	—	—	—	20,0
	Քարահունջ . . . Карашен . . .	84,4	8,5	—	—	—	—	—	—	—	6,1
Հափան . . . Кафан . . .	Սեւաքար . . . Севакар . . .	99,3	—	—	—	—	—	—	—	—	0,7
	Եգվարդ . . . Егвард . . .	96,2	2,1	—	—	0,7	—	—	—	—	1,0
	Շինուհայր . . . Шикаох . . .	96,0	2,0	—	—	—	—	—	—	—	2,0
	Վ. Խոտանան . . . В. Хотанан . . .	82,7	11,0	—	—	—	—	—	—	—	6,3
	Արժվանիրիկ . . . Արժվանիկ . . .	93,8	4,3	—	—	0,4	—	—	—	—	1,5
	Արժվանիկ . . . Арджаник . . .	50,4	29,6	—	—	—	—	—	—	—	20,0
	Կեմանժ . . . Кеманж . . .	59,6	4,9	—	—	—	—	8,9	20,5	—	6,1
Իջևան . . . Иджеван . . .	Սեւաքար . . . Севкар . . .	61,0	2,0	—	13,5	—	—	—	3,5	15,0	5,0
	Սրիգեխ . . . Сригех . . .	68,0	3,0	—	2,0	—	—	2,3	10,7	7,0	7,0
	Սեւաքար . . . Севкар . . .	88,6	1,0	—	—	—	—	2,4	6,4	—	1,6
	Աճաճուր . . . Ачаджур . . .	64,0	24,5	—	—	—	—	1,4	4,4	—	5,7
	Տալա . . . Тала . . .	83,9	0,4	—	—	—	—	—	—	—	15,7
Ալաверդի . . . Алаверди . . .	Սեւաքար . . . Севкар . . .	89,0	0,5	—	—	0,1	—	3,6	5,8	—	1,0
	Ախպատ . . . Ахпат . . .	94,2	0,8	—	—	—	—	—	—	—	5,0
	Դսեխ . . . Дсех . . .	86,0	8,4	2,4	—	1,7	—	—	—	—	1,5
Միկոյան . . . Микоян . . .	Ալալա . . . Алаяз . . .										

Սորտում գերիշխող ֆերրուզինեյում ալյատեսակին միշտ ուղեկցում է երիտրոսպերմումը և գաշտամուրախոտային աշորան։ Պոպուլյացիան ունի հետեյալ ագրորիոլոգիական առանձնահատկությունները։

Աշնանացան է, «գյուլգյանուց» ավելի լավ ձմեռադիմացկուն է։ Ժանդի և մրիկի նկատմամբ ունեցած իմունիտետը միջակից բարձր է։ Տոթից շատ քիչ է տուժում։ Թափվող է։ Հացի վորակը միջակ է։ Հատիկների արտոլյուտ կշիռը 38-45 գրամ է, ապակենման կտրվածքով։ Շնորհիվ վերահիշյալ հատկանիշների, սա մշակվում է բարձրագույն և համեմատաբար թոնավ մասսիվներում։ Բերքատու սորտ է։

«Կարմրահատիկ գյուլգյանին» Հայաստանի հին սորտերից է, իր բնույթով նման է պերսիկումի տիպին։

Նման պոպուլյացիա մշակվում է Ավղանոտանի համարյա բոլոր վիլայեթներում։ Բայց ինչպես Հայաստանում, նույնպես և այստեղ իր տարածությամբ ավելի քիչ է, քան գյուլգյանին։ Հավանական է, վոր մեծ տարածություններով մշակվում է Իրանում։

Անատոլիայում համարյա չի մշակվում։

8. ԱԼՖԱԶԱՏ ԿԱՄ ԱԼՊԱԶԱՏ

Այս պոպուլյացիան մշակվում է միայն Սիսիանում իրեն աշնանացան։ Ընդամենը 3800-4500 հեկտար։ Ունի բուսարանական հետեյալ կազմը. տես № 16 աղյուսակը։

Աղյուսակ—Табл. № 16

Երջան Район	Գյուղեր Села	Փափուկ ցորեն 1)				Sacale Cereale
		Այլատեսակներ 2)				
		ferrugi- neum Al.	erythro- perum Körn.	barbarossa Al.		
Սիսիան	Շաքի	71,3	2,7	—	26,0	
Сисаиан	Շաղաթ	29,9	63,9	—	6,2	
	Մազրա	14,8	60,0	—	25,2	
	Դարաբաս	70,4	3,4	—	26,2	
	Շենաթաղ	74,4	3,3	—	22,3	
	Վաղուդի	68,0	3,3	0,3	28,4	
	Սիսիական	77,7	5,0	0,3	17,0	
	Աղբյան	61,6	11,0	—	27,4	

Վերահիշյալ № 16 աղյուսակից յերեվում է, վոր պոպուլյացիայում, նա-յած վայրին, գերիշխում են փափուկ ցորենի ֆերրուզինեյում կամ երի-

1) Мягкая пшеница, 2) разновидности

տրոսպերմում ալյատեսակները (ferrugineum և erythrospermum): Վո-
րովհետև այդ յերկու ալյատեսակներն իրենց բիոլոգիական և տնտե-
սական հատկանիշներով միմյանցից տարբերվում են, այդ իսկ պատ-
ճառով նպատակահարմար համաբեցինք սրանց ըստանել յերկու ինք-
նուրույն պոպուլյացիաների՝ կարմրահասկ սլավահատ և սպիտակահասկ
սլավահատ: № 16 աղյուսակից յերեկվում է նաև, վոր պոպուլյացիայի
մեջ բացակայում է բազմազանությունը:

Սլավահատի ֆերրուգինեում և երիտրոսպերմում ալյատեսակ-
ները տարբերվում են գյուլգյանու մեջ դանդիղ նույն ալյատեսակ-
ներից նրանով, վոր սրանց հասկի հասկիկային թեփուկների ատամ-
նաձեվ սրվածքն յերկար է (մոտավորապես հավասարն է քիստերի յեր-
կարությունը), հասկիկային թեփուկներն ունին կաթնապակու հատուկ
փայլ, աչքի յե ընկնում ավելի բարձր ցրտադիմացկունությունյամբ և
չորադիմացկունությունյամբ: Ահա մոտավորապես այն մորֆոլոգիական-
բիոլոգիական առանձնահատկությունները, վորոնցով այս պոպուլյա-
ցիան իր գերիշխող ալյատեսակներով տարբերվում է գյուլգյանի պոպու-
լյացիաներից: Բարձր բերքատու և հեռանկարային սորտ է:

Հատկապես կարմրահասկ սլավահատի մեջ գերիշխող ֆերրուգինե-
ում ալյատեսակն արժանի յե հատուկ ուշադրություն, վորպես սե-
լեկցիայի յեկանյութ: Այս պոպուլյացիան Դուգբենդի շրջանում նույն-
պես տալիս է բարձր բերք:*)

9. ԿԱՐՄԻՐ ՅՈՐԵՆ

Այս պոպուլյացիան մշակվում է Մեղրու շրջանի բարձրադիր գյու-
ղերում (Կալեր, Տաշտուն և կից գյուղերը): Պոպուլյացիան կազմված է
ցորենի միայն մեկ ալյատեսակից՝ ֆերրուգինեումի աշնանացան ու-
սայից և դաշտամուխոտային աշորայից, վորը հաճախ բավական մեծ
տոկոս է կազմում: Սորտը Մեղրու շրջանի Տաշտուն և Կալեր գյուղե-
րում ունի բուսարանական հետեվյալ մոտավոր կազմը՝ ֆերրուգինեում՝
74,5%, երիտրոսպերմում՝ 3,5% և աշորա՝ 22%:

Այս պոպուլյացիան տարբերվում է կարմրահասկ գյուլգյանուց և
կարմրահասկ սլավահատից իր լավագույն ձմեռադիմացկունությամբ,
համեմատաբար լավ չորադիմացկունությունյամբ և մերկադիմացկունու-
թյամբ, դիմանում է նաև տոթին: Հասկերի հասկիկային թեփուկների
կիլային սրվածքը սլավահատի նման նույնպես յերկար է, հաճախ իս-
կական քիստին հավասար, հասկն ունի յուրահատուկ փայլ, հատիկնե-
րը խոշոր են (աբսոլյուտ կշիռը հավասար է 45—52 գրամի), մուգ
կարմիր գույնով, ապակենման կտրվածքով:

*) 1938 թ. Գոսսորտ կամխիայի Դուգբենդի փորձադաշտի տվյալներով:

Պոպուլյացիան մշակվում է 2200—2400 մետր բարձրությունն ու-
նեցող մասսիվներում և նման պայմաններում տալիս է բարձր բերք: Հե-
ռանկարային սորտ է:

Այս պոպուլյացիան Ախտայի, Բայազետի և Մարտունու շրջանե-
րում մեր կատարած փորձերում սելեկցիոն սորտ «սելրայինկայի» հա-
մեմատությամբ տվեց 25 և ավելի %-ով բարձր բերք: Այս պոպուլյա-
ցիան Տաշտուն և Կալեր գյուղերում չնայած ունեն միանման բուսա-
րանական կազմ, այնուամենայնիվ մեր փորձերում (Ախտա, Բայա-
զետ և այլն) նրանք իրենց ագրոբիոլոգիական վորոշ հատկություն-
ներով տարբերվեցին միմյանցից:

Այս պոպուլյացիայում գերիշխող ֆերրուգինեումը խիստ հե-
տաբերական է սելեկցիայի համար, վորպես յեկանյութ *):

10. ԱԼԹԻԱՂԱՋ

Պոպուլյացիան այս անունով մշակվում է՝

Կարմիրի և Շամշադինի շրջանների համարյա քոլոր գյուղերում,
(չի մշակվում Կարմրի շրջանի ծովափնյա գյուղերում):

Դիլիջանի շրջանի Ջարխեջ և կից գյուղերում,

Իջևանի՝ Աչաջուր և կից գյուղերում: Բոլոր շրջաններում մը-
մշակվում է մոտավորապես 8000—9000 հեկտար:

Բացի վերոհիշյալ վայրերից ուրիշ տեղ առայժմ չի մշակվում:
Ենդեմիկ և անտառային և կից լեռնային խոնավ շրջանների համար:

Պոպուլյացիան ունի բուսարանական հետեվյալ կազմը (տես № 17
աղյուսակը):

Աղյուսակ—Табл. № 17

Շրջաններ	Գյուղեր	Փափուկ ցորեն ¹		
		Ալյատեսակներ ²		
районы	села	ferrugine- um Al.	erythrosp- ermum Koin.	Secale ce- reale L.
Կարմիր գյուղի	Թթու ջուր Կարմիր գյուղ	68,3	10,2	21,5
Красносельский	Որջոնիկիձե Օրджоникидзе	78,2	2,9	18,9
Շամշադին	Ջարխեջ Շամախյան	77,5	7,7	14,8
	Բերդ	50,6	41,8	7,6
Шамшадин	Կուլալի Կարմիրադիմ	77,0	15,6	7,4
	Կուլալի	65,0	26,0	9,0
	Վ. Գ. Աղբյուր	60,0	30,0	10,0
	Կարմիրադիմ	70,0	20,0	10,0

*) Մենք այս պոպուլյացիայից առանձնացրել ենք մի շարք գծեր, վորոնք ներ-
կայումս փորձվում են գոսսորտ կոմիտեի փորձադաշտերում:

(¹ Мягкая пшеница ²) разновидности

Ինչպես յերեվում է № 17 աղյուսակից, սորան աշխատեցողներն բազմազանություն չունի։ Փերիշխում է ֆերրուզինեում աշխատեցողը։ Սորաում բավականին մեծ տոկոս է կազմում դաշտամուկաթուսային աշտան։ Փերիշխող ֆերրուզինեումը աշխանացան է, ունի լավ ձմեռադիմացկունություն (ձյան հաստ շերտի պայմաններում), ցըրտադիմացկունությունը միջակ է։ Համեմատաբար խոնավասեր է։ Մրիկով ավելի ուժեղ է վարակվում, քան թե «կարմրահասկ գյուղգյանի» կամ «կարմիր ցորեն» պոպուլյացիաներում գտնվող ֆերրուզինեումը։ Հասկիկային թեփուկի կիրվ վերջանում է կարճ՝ 2-8 մ.մ. սրածայր ատամիկով։ Հատիկը կարմիր է, վոչ լրիվ ապակենման կտրվածքով, վորի հետեվանքով մի մասն ունի բաց կարմրավուն, իսկ մյուս մասը մուգ կարմրավուն տեսք։ Հատիկն արտաքին տեսքով վորոշ չափով նմանվում է «ուկրաինկա»-ի հատիկին, հատիկի արտույտ կշիռը հավասար է 35-40 գրամի։ Մնացած հատկանիշներով նման է կարմրահասկ գյուղգյանուն։

Նշված շրջաններում բարձր բերքատու սորտ է։ Այս պոպուլյացիան Հայաստան է բերված Ադրբեջանից, Շամշադինի և Կարմիր շրջանների կից ադրբեջանական գյուղերից։

Անտառային խոնավ և կից շրջանների համար հեռանկարային սորտ է։

11. ԳՈՄԲՈՐԿԱ, ՉՓԼԱՂ, ՏՈՒԿԼՈՒՋ

Այս պոպուլյացիան մշակվում է՝

Ալավերդու շրջանի Շնող և կից գյուղերում։

Նոյեմբերյանի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում։

Իջևանի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում (Թալա, Բրդեվան Աչալուր, Սուի, Սեվքար, Գետաշեն, Ռեվադլու, Ուղունթալա, Կոթի, Դոսալի և սրանց կից գյուղերում)։

Շամշադինի շրջանի մի քանի գյուղերում (Ն. Կարմիր աղբյուր, Զինար, Չենչին, Հախում և այլն)։ Ընդամենը մոտավորապես 2000—3000 հեկտար։

Ենդեմիկ և Հայաստանի հյուսիսային մասում ընկած անտառային վոչ բարձրադիր շրջանների համար։

Պոպուլյացիայի բուսաբանական կազմի ուսումնասիրությունը ավելց հետեվյալ պատկերը։

		Ֆաիսկ ցորեն Мягк. пшен.			
Շրջաններ районы	Գյուղեր села	Ալատեականներ Разков.			
		lutescens Al.	milturum Al.	erythrospermum Körn.	ferrugineum Al.
Նոյեմբերյան	Կոթի Коти	67,8	14,8	17,4	—
Ноемберян	Կալաչա Калача	76,8	10,7	11,5	1,0
Իջևան	Լալի Лали	45,2	18,5	33,4	2,9
Иджеван	Ջոգազ Джогаз	52,2	10,8	36,0	1,0
	Իջևան Иджеван	80,0	13,8	3,0	3,2
	Սրիգյուղ Сри гех	43,0	18,6	35,0	3,4

Մոտավորապես նման պատկեր ունի Ալավերդու և Շամշադինի շրջաններում։ 69

Ինչպես յերեվում է բուսաբանական անալիզից, սորտի մեջ գերիշխում է փափուկ ցորենի լուտեսցենս (*lutescens*) ալլատեսակը, կազմելով 43—80%: Այս սորտում միշտ գտնվում են միլոուրում և երիտրոսպերմում ալլատեսակները:

Պոպուլյացիան ունի հետեվյալ ագրոբիոլոգիական հատկությունները.

Գարնանացան ուստ յե, ցանվում է թե գարնանը և թե աշնանը: Համեմատաբար վաղահաս է: Ունի լավ կանգուն և յերկար ցողուն, չի պառկում նուշնիսկ խիստ անձրևներից և քամիներից:

Մակային հիվանդությունների նկատմամբ ունի միջակ իմունիտետ: Բավականին ուժեղ չափով վարակվում է մրիկով:

Տոթից քիչ է տուժում, ունի թույլ ձեզվով արտահայտված թափվելու հատկություն: Հացի վորակը լավ է: Բերքատու սորտ է:

Արժանի յե ուշադրության հատկապես ցողունի կանգունության ու բարձրության տեսակետից:

Այս պոպուլյացիան Հայաստանի համար նոր է, բերվել է ըստ յերևույթին 1900-ական թվականներից հետո: Ըստ պրոֆ. Մ. Թումանյանի, բերված է Վրացական Գոմբոր գյուղից, վորից և ստացել է իր անունը՝ Գոմբորկա:

Նման պոպուլյացիա մշակվում է արևմտյան Վրաստանում, Ադրբեջանում խիստ պատահական է:

«Պոլտավկա», «Ուլկա», «Բելոկոլոսկա» և այլ անուններով մեծ տարածություններով մշակվում է Ուկրաինայում:

12. ՂԱՐԱՂԱՅՐԱԳՈՒԽՍՈՐ ԿԱՄ ՂԱՐԱՔԱՂԻ

Այս պոպուլյացիան քիչ (400—500 հեկտ.) տարածությամբ մշակվում է Միկոյանի և Ալիգրեկովի շրջանների Մյար, Աղբենդ, Հորս, Գորադիս և կից գյուղերում, նաև մի քանի հեկտար տարածությամբ Հոկտեմբերյան շրջանի Գեչրու գյուղում:

Պոպուլյացիան իր տարածման շրջաններով այնքան սահմանափակ է, վոր դժվար է ասել, թե վորն է սրա ենդեմիկ շրջանը և ուղղահայաց գոտիով վորքան կարող է բարձրանալ:

Սորտի բուսաբանական կազմն ունի հետեվյալ պատկերը.

Շրջաններ Районы	Գյուղեր Села	Փափուկ ցորեն Мягкая									Secale cereale
		Ալլատեսակներ Разновидность									
		barbarossa Al	pseudo bar- barossa Vav.	ferrugineum Al.	meridionale Körn.	erythrosperm um Körn.	gracuum Körn	Hostianum Körn.	Clem. Körn.	Delfi Körn.	
Հոկտեմբերյան . . . Октемберян	Գեչրու Гечрлу	60,0	—	19,7	2,8	—	—	3,6	—	14,9	
Միկոյան Микоян	Այար Аяр	—	50,0	25,0	—	12,0	6,2	2,2	2,2	2,6	
Ալիգրեկով Азизбеков	Գորադիս Горадис	11,5	50,1	35,6	—	—	6'6	—	—	2,2	

Բուսաբանական անալիզի այս մի քանի տվյալներից յերեվում է, վոր պոպուլյացիայի մեջ գերիշխում են փափուկ ցորենի բարբարոսս սա կամ պսեվդո-բարբարոսս ալլատեսակները, վորոնք կազմում են 50—60 տոկոս:

Պոպուլյացիան ունի ագրոբիոլոգիական հետեվյալ հատկությունները: Աշնանացան ուստ յե: Ունի բարձր բերքատվություն: Ցրտադիմացկուն է, տոթից քիչ է տուժում, համեմատաբար չորադիմացկուն է, պառկող չե, սակային հիվանդությունների նկատմամբ ունի միջակ իմունիտետ (մրիկին լավ դիմացկուն է), թափվող չե, դժվար կախվող է, ցողունը և հատկերը ճիլ են, կոտրվող չեն: Հացի վորակը լավ է:

Հայաստան է բերված, ինչպես անունն է ցույց տալիս, Ղարաբաղից, հավանական է 1890-ական թվականներին: Մեծ տարածություններով մշակվում է ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղում:

Միջին Ասիայում, Ավղանստանում, ինչպես և Թյուրքիայում (Անատոլիայում) նման պոպուլյացիաներ չեն նկարագրված, բայց գերիշխող բարբարոսսան այդ նույն յերկրներում վորոշ տոկոսներով գտնվում է այլ սորտերի մեջ:

13. ԻՐԱՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ՑՈՐԵՆ

Այս պոպուլյացիան մշակվում է միայն Վեդու շրջանի բամբակադան հատկապես ագրոբանական ազդաբնակչություն ունեցող գյուղերում, (Փ. Վեդի, Նիրաղու, Զիլար, Կարաբար) ընդամենը 600—700 հեկտար տարածությամբ: Ուրիշ շրջաններում մենք չենք պատահել:

Վերոհիշյալ շրջանում Իրանի կարմիր ցորենն ունի բուսաբանական հետեվյալ կազմը (տես № 20 աղյուսակը):

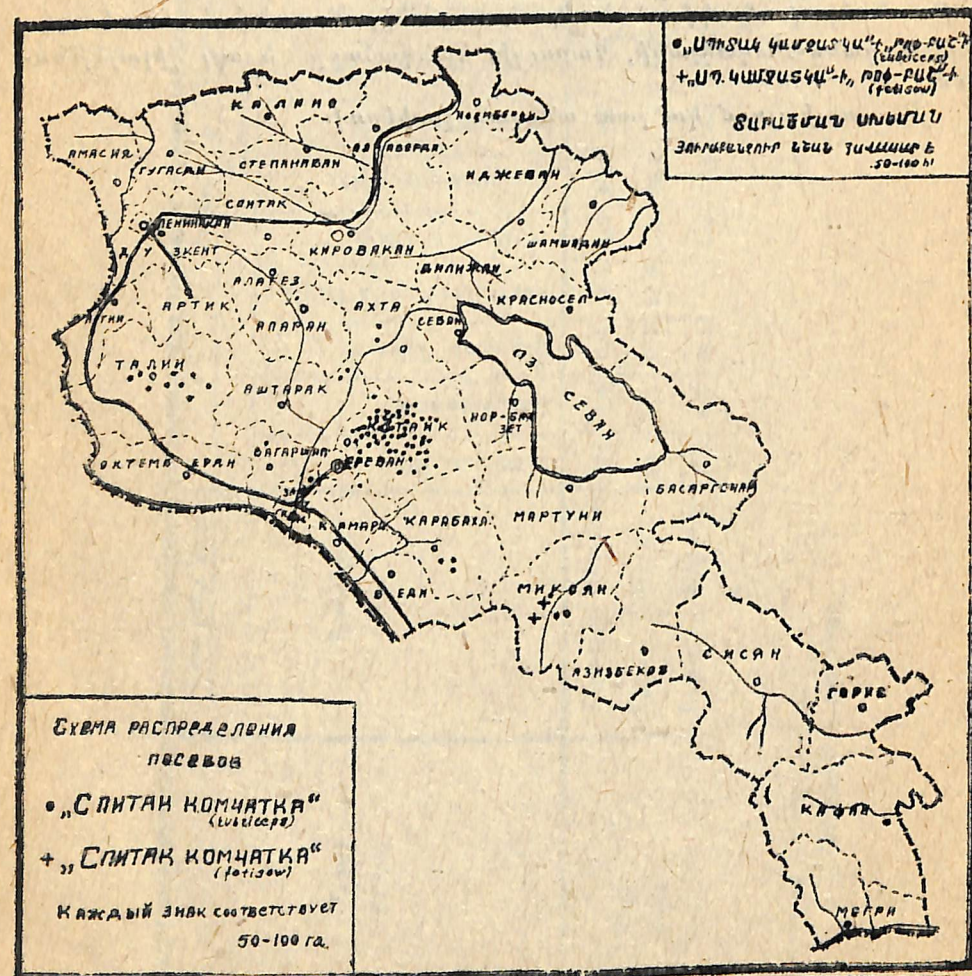
ԿՈՒՆԴԻԿ ՏԵՍԱԿԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՍՈՐՏԵՐ

14. ՍՊԻՏԱԿ ԿԱՄՉԱՏԿԱ ԿԱՄ ԹՈՓԲԱՇ

Վերահիշյալ անուններով կոչվում են ցորենի այն պոպուլյացիաները, վորոնց կազմում գերիշխում են կունդիկ ցորենի ուռերիցեպս կամ ֆետիսովի (rubiciceps և Fetisowii) այլատեսակները: Վորովհետև այս այլատեսակներն իրենց մորֆոլոգիական և մի քանի բիոլոգիական հատկանիշներով իրարից խիստ կերպով տարբերվում են, այդ իսկ պատճառով գործնական և սելեկցիոն հետազոտչության համար զուլթյուն մացնելու նպատակով սորտը բաժանեցինք յերկու խմբի:

ա) Պոպուլյացիա, վորի մեջ գերիշխում է ուռերիցեպս այլատեսակը:

բ) Պոպուլյացիա, վորի մեջ գերիշխում է ֆետիսովի այլատեսակը:

ա) Պոպուլյացիա, վորի մեջ գերիշխում է ուռերիցեպս այլատեսակը: Այս պոպուլյացիան մշակվում է Կոտայքի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում, (գլխավորապես միջին զոնայում), բացառությամբ բարձր լեռնային՝ Քյանքյան, Դալաքու և կից գյուղերի:

Թալիկի շրջանի հարավ-արևելյան մասում գտնվող գյուղերում (Մեհրիբան, Բաշուղ, Վ. Թալին, Ն. Աղջաղալ և կից գյուղերում):

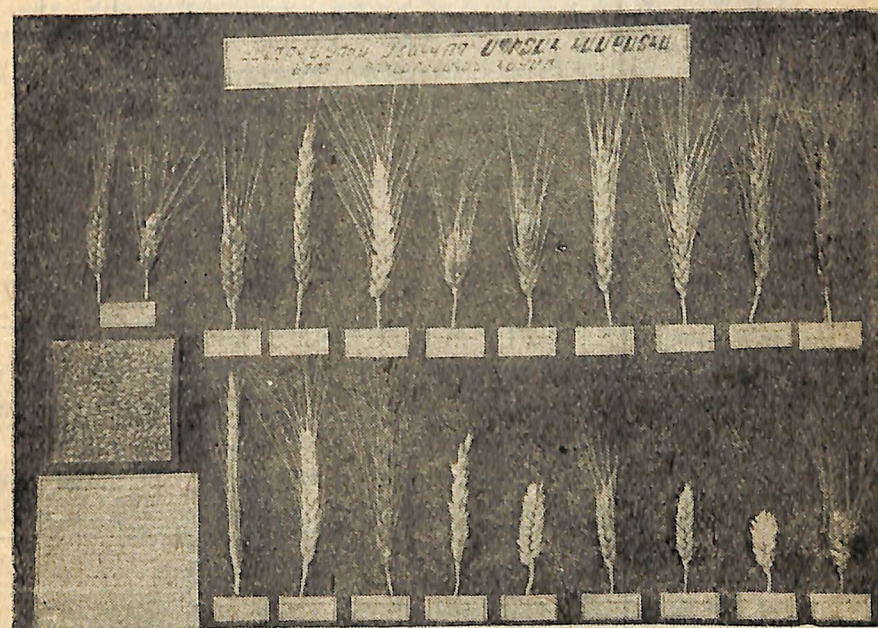
Աշտարակի շրջանի՝ Ղարաշորան և կից գյուղերում:

Վաղարշապատի շրջանի Խըզնավուղ գյուղում:

Հոկտեմբերյանի՝ Գեշրու գյուղում:

Ղամարուի շրջանի հյուսիսային մասում՝ Շորբուլաղի յենթաշրջանում և հյուսիս-արևմտյան մասում՝ Նորաշենի յենթաշրջանում: Ղարաբաղլարի շրջանի Շաղափ, Խալիսա և կից գյուղերում:

Ախտալի շրջանի Ջրաղացների յենթաշրջանի գետափնյա գյուղերում:

Բոլոր շրջաններում մշակվում է մոտավորապես 4200—4700 հեկտ: Չի մշակվում լեռնային, սուբալպյան և անտառային զոնաներում գտնվող շրջաններում:

Ենթեմիկ և նախալեռնային զոնաների համար: Ուղղահայաց դուրիով բարձրանում է մինչև 1100—1700 մետր բարձրության:

Պոպուլյացիան ունի բուսաբանական հետեվյալ կազմը (տես № 21 աղյուսակը): Աղյուսակից յերեվում է, վոր սորտի մեջ գերիշխում են ցորենի կունդիկ աեսակին պատկանող ուռերիցեպս կամ պսևիգո-ուռերիցեպս այլատեսակները, կազմելով սորտի 50—80%-ը:

[illegible]

Ռուբրիցեպետին համարյա միշտ ուղեկցում են փափուկ ցորենից
դեղձի և գրեկում ալյատեսակները:

Պոպուլյացիան բւնի հետեյալ ագլորիւղիւղական առանձնահատկությունները.

Գարնանացան ոռոգյե, սակայն մշակվող շրջաններում ցանվում ե
աշնանը, կամ վորպես աշնանացան, կամ վորպես զոնդուրմա:

Միջակ խոնավասեր է. չորադիմացկանության հատկությամբ իր տեղը զիջում է սպիտակահատ և դալճալուս սորտերին:

Վեղեհատյիսյի տեղեւթյամբ նման է գալգալուին կամ նրանից
1-2 որ ավելի ուշ է հասնում:

Մեկային հիվանդությունների նկատմամբ ունի միջակ իմունի-
տետ: Հատկապես ուժեղ է վարակվում խոնավ տարրիներին:

Ունի թափուկու հատկություն (վոչ շատ ուժեղ): Այդ և պատ-
ճառը, վոր սրտ բերքահավաքը կատարվում է վոչ լրիվ հասունացման
ժամանակ:

Հացի վորակը լավ է, հատիկները դեղնավուն, կլորավուն են.
աբսոլյուտ կշիռը հավասար է 33.37 գրամի:

Հոգի նկատմամբ, համեմատած նույն շրջաններում մշակվող սպիտակահատ քոբաի հետ պահանջվող է, իսկ գալգալոսի՝ վաչ: ՊՈՂ համեմատութվումն ի նկատի ունենալով կարելի չէ ասել, ՎՆՐ սա միջակ պահանջվող է:

Նշված շրջաններում բավականաչափ բարձր բերքատու սորտ է:
Թուփ-բաշի մշակությունը Հայաստանում նույնպես նոր է. բեր-

ված և Անատոլիայի արևելյան վիլայեթներին, (հավանական է 1880 թվականներին), ուր սրա մշակութունը բավական շատ է տարածված:

Մատավորակես նման պոպուլյացիա, բավական մեծ տարածու-
թյուններով մշակվում է Թյուրքիայի արևելյան վիլայեթներում:
Մշակվում է (քիչ չափերով) Նախիջևանի ինքնավար հանրապետու-
թյունում:

Պոպուլյացիա, վորի մեջ գերիշխում է Գետիսովի ալյատեսակը

Պոպուլյացիան մշակվում է Միկոյանի շրջանի Այնազուր, Արփա և կից գյուղերում 300-350 հեկտ. տարածությամբ: Այն, ինչ ասվեց ուղղորդեալ հատկություններին մասին, վերաբերում է մասամբ նաև սրան: Պոպուլյացիան ունի հետևյալ հատկանիշները.

Գարնանացան ռասա յե, ցանվում ե աշնանը: Թափվող Հե, ցո-
ղունը կանգուն ե, սնկային հիվանդությունների նկատմամբ ունի,
միջակից բարձր իմունիտետ: Ավելի չորադիմացկուն ե, քան թե
ռուբրիցեպսը:

79

Երինացեում այլատեսակը բավական մեծ տոկոս է կաղմում (18-38) «Կարմրահատ» պոպուլյացիաներում:

Կուլտիկ սորտում գերիշխող երինացեյումին համարյա միշտ ուղեկցում են դարնանացան ֆերրուզինեյում, երիտրոսպերմում, վորոշ տեղերում գելֆի և ուլրիզինոզում այլատեսակները:

Պոպուլյացիան ունի հետևյալ ազդրերի ուղղական առանձնահատկությունները:

Գարնանացան ռասա յե հազվադեպ ցանվում է վորպես դոնդուրմա (Բասարգեչարի Դաշթյանդ գյուղում): Նշված շրջաններում բարձր բերքատու սորտ է:

Մյուս բոլոր պոպուլյացիաների հետ համեմատած վաղահաս է (հետ է մնում կարմրահատ դալի-բուդղա սորտից):

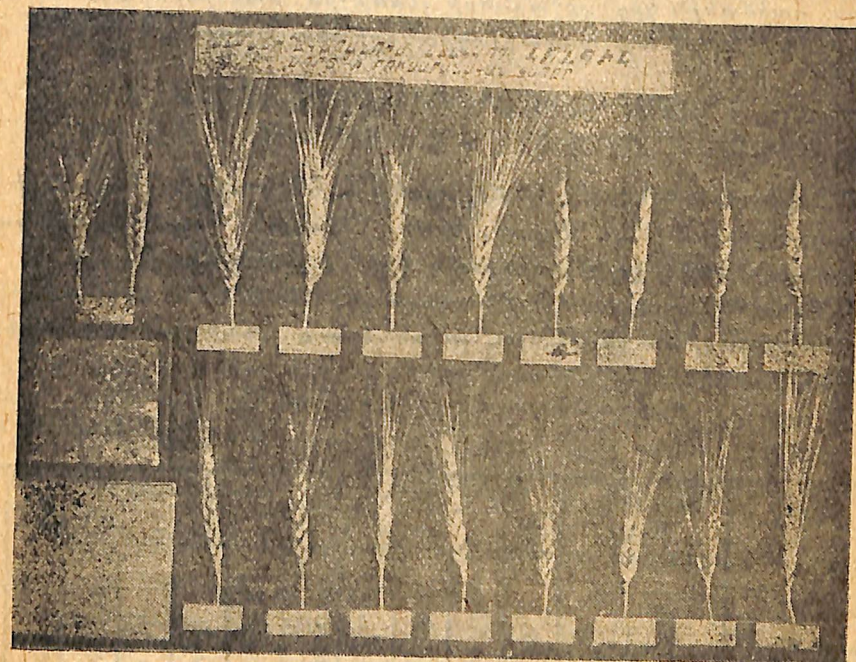
Լեռնային շրջաններում ցանվող «Կարմրահատ»-ի հետ համեմա-

տած չորադիմացկուն է: Ընդհանրապես, իր այդ հատկանիշով յերբորդ տեղն է բռնում (սպիտակահատ, զալբալոս, կուլտիկ):

Մակային հիվանդությունների (ժանգ, մրիկ) նկատմամբ միջակ-իմունիտետ ունի: Ավելի քիչ է վարակվում, քան թե «Կարմրահատ»:

Վաղահասություն և բիոլոգիական այլ հատկությունների շնորհիվ տոթից քիչ է տուժում: Վաղահասությունն այս հարցում շատ կարևոր է, վորովհետև տաք քամիների ժամանակ բույսը հասունացման մոմային ֆազից անցած կամ անցման շրջանումն է լինում:

Կուլտիկի այս կարեկոր հատկանիշը վերին աստիճանի գնահա-

տելի յե լեռնային պայմաններում, վորտեղ տոթից մի քանի ժամվա ընթացքում վոչնչանում են տասնյակ հազարավոր ցենտներ հատիկ: Գնահատելի յե նաև սելեկցիայի համար:

Ընդհանուր առմամբ թափվող չե, սակայն չոր պայմաններում բերքահավաքն ուշացնելու դեպքում հասկը հիմքից (ցողունի ծայրից, կտորվում և ամբողջությամբ ընկնում է (քիչ %-ով):

Տալիս է լավ վորակի հաց, բարձր սպիտակուցային տոկոսով (15 տոկ), հատիկների արտոլյուտ կշիռը 27—30 գրամ է, մուգ կարմիր դուլնով, կլորավուն ձևով: Հողի նկատմամբ համեմատաբար պահանջ-կոտ է: Մշակվում է դլիավորապես անջրդի պայմաններում: Հայաստանում բերքատու և հեռանկարային սորտ է:

Կունդիկը կամ թուփ-բաշը կամ կարմիր կամ չատկան Հայաստանում նոր սորտ է, բերված է 1870—85-ական թվականներից հետո (Ղարաբուսական միապետության կողմից զբաղվելուց հետո), հատկապես կոնխիստ մալականների միջոցով (Մ. Թումանյան):

Մոտավորապես նման կազմ ունեցող պոպուլյացիա մեծ տարածություններով մշակվում է Անատոլիայի (Թյուրքիայի) արևելյան վիլայեթներում (Ղարա), Ավդանստանում, հատկապես Հերատի վիլայեթում, Հյուսիսային Ամերիկայում՝ հատկապես Կալիֆորնիայում և մի քանի շտատներում (Վաշինգտոն, Ուրիգոն և այլն):

Վրաստանում և Ադրբեջանում կարելի է պատահել միայն հայկական սահմանին կից շրջանների լեռնային մասերում, այն ել մեծ մասամբ տեղական այլ պոպուլյացիաների հետ խառը:

ԿԱՐԾՐ ՏԵՍԱԿԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՍՈՐՏԵՐ

16. Դ Ե Ղ Ն Ա Զ Ա Ր Դ Ա

Մշակվում է Իջևիմնի, Նոյեմբերյանի և Շամբադիմի շրջանների մի քանի գյուղերում (Սուր, Սևբար, Կոթի, Գետաշեն, Կողբ, Պոպաբար, Զինարի և աննշան չափերով սրանց կից մի քանի գյուղերում):

Ընդամենը մշակվում է մոտավորապես 1000-1200 հեկտար:

Պոպուլյացիան վերոհիշյալ շրջաններում ունի բուսաբանական հետևյալ կազմը.—

Աղյուսակ—Таблица № 23

Շրջաններ Районы	Տեսակներ Виды	Կարծր ցորեն ¹⁾					Փափուկ ցորեն ²⁾					Անգլ. ցորեն ³⁾	Secale cereale
		Ա.	Ղ.	Ն.	Ա.	Զ.	Ա.	Ր.	Դ.	Ա.	Ր.		
		apulicm Körn.	melanopus Körn.	leucurum Körn.	italicum Körn.	erythrospermum Körn.	ferrugineum Al.	lutescens Al.	milturum Al.	ps. barbarossa Vav.	speciosissimum Körn.		
Նոյեմբերյան	Կոթի Коти	83,7	5,0	1,5	—	2,5	1,1	2,5	1,0	0,8	0,5	1,3	
Ноемберян	Սուր Сри . .	80,0	2,9	0,5	5,5	1,8	2,6	2,5	0,8	0,5	0,4	2,5	
	Գետաշեն . .	80,0	0,8	1,2	2,0	9,0	2,0	1,5	1,0	—	0,3	2,2	
Իջևան	Զոդաշ	50,0	0,4	0,2	5,0	30,0	2,3	10,0	0,0	—	—	1,7	
Иджеван	Джогаз												

1) Твердая ишеница, 2) мягкая пшеница, 3) английская пшеница, 4) разновидности

Վերոհիշյալ անալիզից յերևում է, վոր զարգա կամ դեղնազարգա կոչվող պոպուլյացիայում գերիշխում է կարծր ցորենին պատկանող ապուլիկում (apulicum) այլատեսակը:

Պոպուլյացիան ունի հետևյալ ագրոբիոլոգիական առանձնատեսակությունները:

Ցանվում է աշնանը: Իր ցրտադիմացկանությունը հատկությունը ավելի թույլ է, քան թե նույն շրջանում մշակվող «գյուլգյանի»-ն:

Ունի բավականին լավ չորադիմացկանություն: Տոթից չի վնասվում: Վեգետացիոն շրջանը մոտավորապես նույնն է, ինչ տեղական երիտրոսպերմումինը (գյուլգյանի): Սակայն հիվանդությունների նկատմամբ ունի իմունիտետ: Հացի վերակը լավ է: Հավաքածու սորտ է:

Դեղնազարգան Հայաստան է բերված Ադրբեջանից՝ Կազախի և կից շրջաններից, ուր սրա մշակությունը բավականաչափ շատ է տարածված սարերուղղա, զարաղըլըզ կամ զարգա անվան տակ:

17. Թ Ա Վ Թ Ո Ի Խ Ի

Թավթուխի կոչվող պոպուլյացիան (ադրբեջանական ազգաբնակչությունն անվանում է նաև սարիբուղղա) մշակվում է Ալավերդում շրջանի հյուսիս արևելյան մասում գտնվող Փ. և Մ. Այրումներ, Ճոճկան և կից գյուղերում և մասամբ նաև Նոյեմբերյանի շրջանի Բարանայի յենթաշրջանում: Ընդամենը 400—600 հեկտ:

Թավթուխին Հայաստան է բերված Վրաստանի Բորչալուի շրջանից, ուր բավական շատ է մշակվում «թերթի-թավթուխ» անվան տակ:

Թավթուխին Ճոճկանում և նրա շրջակա գյուղերում ունի բուսաբանական հետևյալ կազմը:

Tr. durum Dest. var. leucurum Körn.	50 տոկ.
» » » » melanopus Körn.	10 »
» » » » apulicum Körn.	12 »
Tr. vulgare Host. var. erythrospermum Körn.	13 »
» » » » ferrugineum Al.	3,0 »
» » » » lutescens Al.	2,0 »
» » » » Hostianum Clem.	2,0 »
Secale cereale	8,0 »

Վերոհիշյալ անալիզից յերևում է, վոր պոպուլյացիայում գերիշխում է լեվկուրում (leucurum) այլատեսակը:

Պոպուլյացիան ունի հետևյալ ագրոբիոլոգիական հատկությունները:

Մշակվում է, վորպես աշնանացան, համեմատաբար չորադիմաց-

կուն է, լավ արդյունք է տալիս նաև չոր տարիներին: Համեմատած երիտրոսպերմումի հետ (գլուկյանի սորտի) ուշահաս է: Տոթից բավականին լիստ կերպով առվում է:

Մնկային հիվանդությունների նշանները ունի իմունիտետ, վնասվում է փոշեմրկից: Հացի վորակը լավ է: Բերքատուլ յե:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԻՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՍՈՐՏԵՐ

18. ՉԱԼ-ՋԱՐՈՒՍ, ՂԱՐԱՂԱՂԱՂ-ՋԱՐՈՒՍ

Այս պոպուլյացիան մշակվում է Իջևանի շրջանի Կոթի ու կից գյուղերում, ընդամենը 300—400 հեկտ. և մի քանի հեկտար՝ Ղափանի շրջանի Գոամբան գյուղերում: Պոպուլյացիայում դերիշխում է անգլիական ցորենի հասարակ, վաղ ճյուղավոր լինթատեսակին պատկանող

սպեցիոսսիմում (speciosissimum Körn.) այլատեսակը: Մեր ուսումնասիրությանը ընթացքում հնարավորություն հունեցանք ուսումնասիրելու սրա ագրոբիոլոգիական առանձնահատկությունները:

Պոպուլյացիան բերվել է այժմ ել բերվում է Ադրբեյջանից:

Բացի վերոհիշյալ պոպուլյացիայից Հայաստանի մի քանի գյուղերում (Միկոյանի շրջանի Քարապուլիս գյուղում) աննշան տարածություններով (գլխավորապես տնամերձ հողամասերում) մշակվում են նաև անգլիական ցորենի ճուղավոր խմբին պատկանող այլատեսակներից կազմված պոպուլյացիաները, «հրաշալի ցորեն» կամ «ճանճողուկ» անվան տակ:

ՑՈՐԵՆԻ ՅԵՎ ԱՇՈՐԱՅԻ ԽԱՌՆՈՒՐԴ ՀԱՆԴԻՍԱՑՈՂ ՍՈՐՏԵՐ

19. Ա. Շ. Լ. Ս. Ն

Սա յուրահատուկ պոպուլյացիա չէ, հանդիսանում է ցորենի և աշորայի խառնուրդ: Մշակվում է՝

Ստեփանավանի, Կալինինյայի, Կիրավականի շրջանների գյուղերի մեծ մասում:

Ղափանի շրջանի հյուսիս—արևմտյան մասի, Գեղգետի հովտում ընկած Ողջու յենթաշրջանի գյուղերում: Բոլոր շրջաններում մոտավորապես 7400—8000 հեկտ.:

Ենդեմիկ է լեռնատափաստանային, անտառային տափել խոնավ շրջանների համար: Պոպուլյացիայի մեջ գտնվում են փափուկ ցորենի պատկանող երիտրոսպերմում և շատ չնչին չափով ֆերրուգինում այլատեսակները: Այս յերկուսը միասին կազմում են 40—60 տոկոսից փոչ ափելի, մնացածն աշորա չէ, գլխավորապես Secale cereale var. vul-

Աղյուսակ—Таблица № 24

	տեսակ ԵՎ	Փափուկ ցորեն1)		
		Այլատեսակներ2)		
Շրջաններ Районы	Գ յ ու ղ ե ր С е л а	erythro- spermum Körn	ferrugi- neum Al	Secale cereale
1. Կալինին . . . Калинино . . .	Շահնաղար Шагназар Հայդարբեկ Айдарбек	51,1 53,4	1,8 —	47,1 46,6
2. Ստեփանավան . . Степанаван . .	Ագարակ Агарак . . Գյուլագարակ . . .	49,9 46,8	— 0,5	50,1 52,7
3. Կիրովական . . Кировакан . .	Վարդանուլ Вартанлу	33,7	—	66,3
4. Ղափան Кафан	Որչի Охчи Քաջարանց Каджаранц	42,5 45,0	2,2 4,0	55,2 51,0

1) Мягкая пшеница, 2) разновидности.

gare Körn. (սպիտակ հասկավոր) և քիչ rufum (կարմիր հասկավոր): Աշորայի վորոշ մասը պատկանում է դաշտամուրախոտային ձևերին:

Ինչպես յերեվում է վերոհիշյալ № 24 աղյուսակից, հաճախ դժվար է լինում վորոշել, թե վորն է գերիշխում՝ ցորենը թե աշորան:

Աշլան մշակող հիմնական շրջանները՝ Ստեփանավանը և Կիրովականը Հայաստանի ամենից խոնավ շրջաններն են: Իրա հետեւանքով աշնանացան ցորենները շատ հաճախ շնորհիվ վատ ագրոտեխնիկայի (ուշ ցանք, հողի վատ մշակում և այլն) յենթարկվում են թե ցրտահարման և թե նեխման: Հայտնի յե նաև, վոր աշորաները նեխման և ցրտահարության նկատմամբ համեմատաբար ավելի դիմացկուն են, քան թե ցորենները, հետեւապես վատ ագրոտեխնիկական ֆոնում աշորաները հիշյալ շրջաններում դառնում են ավելի դիմացկուն և ավելի բերքատու: Այսպիսով, ցորենի և աշորայի խառնուրդը հանդիսանում է բնական անբարենաջող պայմաններում բերքի ապահովագրման ամենապրիմիտիվ միջոցը: «Լավ տարին ցորեն կբերի, իսկ վատ տարին ցորենի փշանալու դեպքում աշորան այնուամենայնիվ բերք կտա»,—այսպես են պատճառաբանում աշլան մշակող շրջանների գյուղացիները:

Այժմ, յերբ մենք այդ նույն շրջաններում ունենք բավական լավ կազմակերպված ՄՏԿ-ներ, հետեւապես մեխանիզացիայի յենթարկված գյուղատնտեսութուն, բարձր մակարդակի վրա գտնվող անասնապահութուն (ցեղային բարձր բերքատու անասնապահութուն) և ագրոկուլտուր աշխատանքների կազմակերպման լայն հնարավորություններ, սերմնաբուծական բնագավառում նման դրությունը միանգամայն անհանդուրժելի յե:

Պոպուլյացիայի մեջ բավական մեծ տոկոս կազմող երիտրոսպերմումը հիշյալ շրջաններում ունի նույն ագրոբիոլոգիական հատկությունները, ինչ վոր նույն շրջաններում մշակվող «գյուղական» սորտում գերիշխող երիտրոսպերմումը: Դրանք փաստորեն նույնն են:

Աշլան պոպուլյացիայից ցորենի առանձնացումը և նրա մաքուր ցանքը, ագրոտեխնիկական բարձր ֆոնի վրա, ինչպես ցույց տվեցին մի քանի գյուղերի վերջին տարիների փորձերը, տալիս է լավ արդյունք՝ ապահովելով 18—20 ցենտ. բերք հեկտարից: Բացի այդ, նույն շրջաններում լավ արդյունք են տալիս և կարող են հեռանկարային լինել «ալթի ադալ» և «ստավրոպոլկա» սորտերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՇԱԿՎՈՂ ՑՈՐԵՆԻ ՍԵԼԵԿՑԻՈՆ ՍՈՐՏԵՐԸ

Սելեկցիոն սորտերը Հայաստանում կազմում են ցորենի տարածության 9—10 տոկոսը, մոտ 22—23 հազ. հեկտ.: Առայժմ մշակվում է միայն մեկ սորտ՝ աշնանացան «ուկրաինկա»: Վերջին 1—2 տարում Դյուգ-քենդի և կից շրջաններում աչքի յե ընկնում աշնանացան «ստեպնաչկա» սորտը: Գարնանացան սելեկցիոն սորտեր համարյա չկան:

ՈՒԿՐԱՆԿԱ

Ուկրաինական առաջացված է Միբոնովսկու փորձա-սելեկցիոն կայանում 1915 թվին, բանատկա սորտից, անհատական ընտրության միջոցով:

1927 թվին Լենինականում կազմակերպված տեսակափորձադաշտում ուրիշ սորտերի հետ միասին սկսվում է փորձարկվել նաև ուկրաինական: Յերեք-չորս տարի փորձարկումից հետո, նկատի առնենալով սրա համեմատական բարձր բերքատվությունը, սկսում են տարածել սկզբում Դուգքենդի, Արթիկի և ապա լեռնային մի շարք այլ շրջաններում: Այսպիսով, Հայաստանում ուկրաինականի մշակության սկիզբը պետք է համարել 1929/30 թվերը: Ուկրաինական այժմ մշակվում է հետևյալ շրջաններում.

Դուգքենդի և Արթիկի շրջանների համարյա բոլոր գյուղերում:

Արթիկի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում. չի մշակվում միայն բարձր լեռնային մասերում գտնվող մի քանի գյուղերում:

Ամասիայի շրջանի հարավ-արևմտյան և հարավային մասերում գտնվող Գյուլիբուլաղ, Ամասիա, Քեֆլի գյուղախմբերում (քիչ տարածություններով):

Թալիսի շրջանի հատկապես՝ Ն. Արթիկ, Մուսլուղլի, Ադիաման, Մաստարա, Կրմզլու և սրանց կից գյուղերում:

Ապարանի շրջանի հարավային մասում՝ Քասախ գետի աջ և ձախ ափերին գտնվող՝ Ափնադեղից մինչև Բաշապարան գյուղերում:

Ախտալի շրջանի գլխավորապես հարավ-արևմտյան մասի գյուղերում՝ Ալափարս, Փանտան, Բժնի, Սուլակ և մի քանի այլ գյուղերում:

Սպիտակի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում:

Բասարգեչարի, Մարտունու և Բայազետի շրջանների համարյա բոլոր գյուղերում:

Կարմիր գյուղի շրջանի ծովափնյա գյուղերում (Զիլ, Սասանախաչ և այլն):

Աշտարակի շրջանի մի քանի գյուղերում:

Կիրովականի շրջանի վոչ շատ բարձր լեռնային գյուղերում:
Ալավերդու և Նոյեմբերյանի շրջանի Ուղուշլար, Արճիս, Կողբ, Հազվե, Սանտրին, Վորնակ, Լամբալու, Նոյեմբերյան և Կից գյուղե-
րում:

Միկոյանի շրջանի Խաչիկ, Քարապետու և մի քանի այլ գյուղե-
րում:

Ղափանի շրջանի Կիմանց և մի քանի այլ գյուղերում:

Ուկրաինական սկզբնական շրջաններում տարածվեց գլխավորապես լեռնային այն շրջաններում, ուր տեղական աշնանացան ցորենի սոր-
տեր բացակայում էին: Այդ տեսակետից ուկրաինական, վորպես աշնա-
նացանի, մուտքը վերոհիշյալ հիմնական շրջաններում բերքատվության
բարձրացման և աշխատանքի կազմակերպման տեսակետից հսկայական
նշանակություն ունեցավ: Բավական և ասել, վոր շնորհիվ ուկրաին-
ական յուրաքանչյուր տարի ստացվեց հազարավոր ցենտներ լրացու-
ցիչ հաց: Ուկրաինական առավելությունները՝ համեմատած տեղական
գարնանացան ցորենի հետ՝ պարզ յերեվում են հետեվյալ տվյալներից.

Աղյուսակ 25

Շրջաններ	1934 թվին			1935 թվին		
	Գարնանացան ցո- րենի բերքատվու- թյունը ցենտ.	Աշնան. ցորենի բերքատվությունը ցենտ.	Աշնանացանը տվել և լրացուցիչ բերք մեկ հեկտարից, ցենտներով	Գարնանացան ցո- րենի բերքատվու- թյունը ցենտ.	Աշնան. ցորենի բերքատվությունը ցենտ.	Աշնանացանը տվել և լրացուցիչ բերք մեկ հեկտարից ցենտներով
Դուղբենդում	5,3	7,9	2,6	5,3	10,1	4,8
Մարտունում	8,0	12,6	4,6	10,5	14,3	3,8
Բառարդեհարում	5,5	7,0	1,5	7,4	9,5	2,1

Մի շարք շրջաններում շնորհիվ կիրառվող միանգամայն անբա-
վարար, հաճախ նաև սխալ ագրոտեխնիկայի, սկզբնական տարիներին
չստացվեց այն արտադրական եֆեկտը, վորը մենք տեսնում
ենք հատկապես վերջին 2—3 տարիներում:

Այսպես որինակ՝ Ն. Բայազետի շրջանում «ուկրաինական»-ի բեր-
քատվությունն ունեցել և հետեվյալ պատկերը.

1. 29/30 թվին մեկ հեկտարից ստացվել և 3,3 ցենտներ
2. 30/31 » » » » 4,2 »
3. 31/32 » » » » 0,6 »

4. 32/33 » » » »	3,0 »
5. 35/36 » » » »	9,5 »
6. 36/37 » « » »	13,0 »

Մոտոփորապես նույն պատկերն և նկատվում նաև մի շարք այլ
շրջաններում: Բերքատվության խիստ անբավարար վիճակը մշակու-
թյան սկզբնական տարիներին հիմնականում արդյունք էր վատ,
յերբեմն նաև սխալ ագրոտեխնիկայի:

Ագրոտեխնիկական նման ֆոնի վրա ավելի քան ուժեղ կերպով
արտահայտվում էր նաև սորտի բացասական մի քանի հատկու-
թյունները՝ վոչ բավարար ցրտադիմացկունությունը, ժանգի, մրիկի
նկատմամբ ունեցած անբավարար իմունիտետը, թափվելու և այլ հա-
կու թյունները:

Շնորհիվ վերջին տարիներում ագրոտեխնիկայի վորակի բնդհա-
նուր բարձրացման, բարձրացավ նաև ուկրաինական բերքատվու-
թյունը:

Ուկրաինական բերքատվությունը ստախանովականների դաշտե-
րում միշտ յեղել և բարձր, վորոշ հողամասերում ոեկորդային՝ 35—45
ցենտ. հեկտարից:

Ուկրաինական տարածությունների ընդարձակումը պետք է դա-
նա մեր կարեվոր անելիքներից մեկը: Այդ նպատակով աշխատանքը
պիտի տանել յերեւու ուղղությամբ. 1) Ուկրաինական տարածել այն
շրջաններում, ուր տեղական աշնանացան ցորենի սորտեր չկան և
մինչև այժմ աշնանացան չի մշակվել (Ալագյազ, Ամասիա, Ղուկաս-
յան), ապահովելով մշակության բարձր ագրոտեխնիկան, հատկապես
լավ մշակված ցեղերը և ժամանակին կատարվող ցանքը: 2) Տեղական
աշնանացան սորտեր ունեցող լեռնային մի շարք շրջաններում ուկրաին-
ական հեռանկար կարող և ունենալ, իսկ նրա տարածության ընդարձակ-
ման հարցը պետք է հիմնավորել արտադրական լայն փորձերի միջոցով:

Այս ձեռնարկումներով ուկրաինական տարածությունը 1—2 տա-
րում հնարավոր է կրկնապատկել:

Ուկրաինական ագրոտեխնիկան մի քանի ասանճանաակությունների
բնութագրումը.

Աշնանացան ռաբա յե, միջակ ձմեռադիմացկունությունը. այս
հատկությունը խիստ կերպով թուլանում է հատկապես այն դեպքե-
րում, յերբ ցանքը կատարվում է վոչ ցեղահողամասերում և ցանվում
է համեմատաբար ուշ: Այդ պայմանների հետևանքով առաջ յեկած կո-
րուստները Հայաստանում, մանավանդ 33—34 թվերին հսկայական չա-
փերի յեր հասնում: Չորադիմացկունության հատկությունը միջակ է

Ուժեղ չափով վարակվում է թե քարամերկով, թե ժանգով: Քարամերկով վարակվածությունը հաճախ հասնում է 10-15 տոկոսի և ավելի: Տոթից խիստ տուժում է. յեզակի չեն այնպիսի դեպքեր, յերբ տոթի հետեվանքով բերքատվությունը կատաստրոֆիկ կերպով ընկնում է՝ 20-22 ցենտներից՝ 3-4,5 ցենտներ: Պարարտե խոնավ հողերում թույլ չափով պառկում է, թափվող է. սակայն Հայաստանում (ուկրաինկացան շրջաններում) մի քանի տարի մշակվելիս, դառնում է համեմատաբար քիչ թափվող: Այս հատկանիշն ավելի ուժեղ է արտահայտվում չոր պայմաններում և չորային տարիներին: Հողերի նկատմամբ պահանջկոտ է:

Հացաթխման հատկությունը բարձր է: Հատիկները կարմիր են. արտվյուտ կշիռը՝ 30—35 գրամ: Ահա ընդհանուր գծերով այն հատկանիշները, վորոնցով ոժտված է ուկրաինկան:

Գոսսորտկոմիսիայի Դուգլենդի տեսակափորձադաշտի տաք տարվա փորձերի արդյունքներից յերեվում է, վոր սելեկցիոն սորտ ստեպնյաչկան Դուգլենդի պայմաններում ավելի բերքատու է, քան ուկրաինկան:

Ստեպնյաչկայի և ուկրաինկայի առաջատարություն հաքցի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ է դնել լայն արտադրական փորձեր:

Դատելով գրականության մեջ յեղած տվյալներից՝ կարելի է ասել, վոր ստեպնյաչկան իր մի քանի կարևոր, հատկապես չորադիմացկունության, քարամերկով թույլ վարակվելու և չթափվելու հատկանիշներով, գերադանցում է ուկրաինկային. իսկ ձմեռադիմացկունության հատկությամբ հետ է մնում նրանից. դրան պետք է ավելացնել նաև այն, վոր խոնավ տարիներին պառկում է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՑՈՐԵՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՍՈՐՏԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայաստանի ցորենի մշակության մեջ տեղական սորտերը բռնում են հիմնական տեղը և, վոր կարևորն է, այդ սորտերի վորոշ մասն ինչպես այժմ, նույնպես և հետագա մի քանի տարիներում սերմնաբուծության մեջ չեն կորցնի իրենց խոշոր նշանակությունը:

Սակայն այդ հնավուրց սորտերն իրենց ներկա դրությամբ չեն կարող ապահովել մեր այժմյան պահանջներին համապատասխան անհրաժեշտ բարձր բերքատվությունը:

Բարձր բերքատվությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է կիրառել բարելավման հետևյալ աշխատանքները. — մասսայական ընտրություն և ներսորտային խաչաձև փոշոտում (ներսորտային տրամախաչում):

ՄԱՍՍԱՑՈՒՄ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՈՐՊԵՍ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՁԵՌՆԱՐԳՈՒՄ

Տեղական պապուլյացիոն սորտերը, գոյություն ունեցող խայտաբղետ կազմով, մեծ մասամբ չեն կարող ապահովել ներկա պահանջներին համապատասխանող բարձր բերքատվություն և վորակ:

Մի քանի սորտ պապուլյացիաների մեջ կան վերին աստիճանի արժեքավոր, վորոշ կլիմայական ու հողային պայմաններին տարիների ընթացքում լավագույն կերպով հարմարված, արդյունավետ այլատեսակներ և ձևեր: Պոպուլյացիաներում տվյալ վայրի լավագույն այլատեսակների (բերքատվության տեսակետից) հետ միասին, միևնույն սորտում գտնվում են մի քանի տասնյակ, բայց ընդհանուր գումարով համեմատաբար քիչ տոկոս կազմող անվորակ, վոչ արդյունավետ այլատեսակներ, ձևեր, վորոնց ներկայությամբ խիստ կերպով նվազում է սորտի բերքատվությունը և բերքի վորակը:

Հետևապես ուսումնասիրությունից բղխող գործնական առաջին հետևությունը պետք է լինի խառնուրդից ընտրել, առանձնացնել բարձր բերքատու այլատեսակների լավագույն հատկություններ ունեցող բերքատու բույսերը-ձևերը: Այդ լավագույն ձևերի ընտրությունը պետք է կատարել սխտեմատիկաբար, ամենից բերքատու ցանքերից: «Ընտրության ամենակատարյալ ձևը թե այգեգործության և թե անասնապահության մեջ անբավարար անհատների վոչնչացնելն է»^{*)}

Այս ուղղությամբ մեր յեվ մեր առաջարկությամբ 1935—38 թվականներին կատարված փորձերը և այդ փորձերի արդյունքների մասսայական կիրառումը բազմաթիվ կոլտնտեսություններին

^{*)} Կ. Ա. Տեմիրյազով «2արդ Դարվին և նրա ուսմունքը» հայ. հրատ. էջ 129.

պրակտիկայում ցույց տվեց, վոր ընտրութեան վերոհիշյալ մեթոդի կիրառման զեպքում, բարելավածի համեմատական բերքատվությունը բարձրանում է 15—40 %-ով. մոտավոր տվյալներով այդ ձեռնարկումը յերկրին մի տարում կարող է տալ լրացուցիչ մոտ 1/2 միլիոն ցենտներ հատիկ: Ահա այս ուղղութեամբ մի քանի տվյալներ:

Բայաղեթի շրջանի Բաղրիկյան գյուղի գարնանացան «կարմրահատ» սորտի միջին ընտրված ԵՐԻՆԱՅԵՈՒՄԸ (կուսդիկ, թափաշ) մշակութեան միանման պայմաններում կարմրահատ պոպուլյացիան սորտի համեմատութեամբ տվեց 42 տոկոսով ավելի բերք (1936 թ.):

Մեղրու շրջանի Տաշտուն գյուղից բերված աշնանացան «կարմիր ցորեն» սորտի միջին ընտրված ՖԵՐՐՈՒԳԻՆԵՅՈՒՄԸ, նույնիսկ սելեկցիոն «ուկրաինկայի» համեմատութեամբ Ախտայում տվեց 28 տոկոսով, Մարտունում (Վ. Ղարանյուզ) 27 տոկոսով, Բասարգեչաում 47 տոկոսով ավելի բերք:

Այս գծով 1938 թ. Գոստորտ կոմիտեայի Հայաստանի ինսպեկցիայի մի քանի փորձադաշտերում նույնպես կատարվել են համապատասխան փորձեր և ստացվել են հետևյալ արդյունքները.

Ղուկասյանի շրջանի Ղուկասյան գյուղի տեսակափորձադաշտում երիւնացեումը, գարնանացան տեղական պոպուլյացիայի հետ համեմատած, տվել է 34,4 տոկոսով ավելի բերք, իսկ սելեկցիոն լուտեսցենս 062-ի համեմատութեամբ 6,3 տոկոսով:

Վաղպատի շրջանի Վաղպատ գյուղի տեսակափորձադաշտում աշնանացան համադաճիկումը նույնիսկ, սելեկցիոն «Կոտայերատորկայի» համեմատութեամբ տվել է 15,3 տոկոսով, իսկ տեղական «սպիտակահատ» հատիկի համեմատութեամբ 17,1 տոկոսով ավելի բերք:

Դուզքենդի շրջանի Փ. Ղարաբլիսա գյուղի տեսակափորձադաշտում բոլիկ սորտից առանձնացված դելֆին, տեղական քոփիի համեմատութեամբ, ջրովի պայմաններում տվել է 47,7 տոկոսով ավելի բերք: Նույն փորձադաշտում Սիսիանի կարմրահատ սլափատից առանձնացված աշնանացան Ֆերրուզինեյումը, «ուկրաինկայի» համեմատութեամբ՝ 32,6 տոկոսով ավելի բերք:

Ստեփանավանի շրջանի Վարդաբլուր գյուղի փորձադաշտում ալթի-աղաջ սորտից առանձնացված աշնանացան Ֆերրուզինեյումը, տեղական գյուղականի սորտի համեմատութեամբ, տվել է 12,5 տոկոսով ավելի բերք:

Համսադայի ՀԽՍՀ Ժողատեսուցության վարչության 1938 թ. բերքատվութեան հաշվառման պաշտոնական տվյալների, կոլտնտեսութեան ներքին մասսայական ընտրութեամբ բարելավված տեսակավոր սորտերի բերքատվությունը զգալի տոկոսով բարձր է վոչ բարելավվածների համեմատութեամբ: Ահա այդ տվյալներից մի քանիսը. —

Գորիսի շրջանի Միկոյան, Գարահունջ, Գարաշեն և մի քանի այլ կոլտնտեսութեաններում բարելավված տեսակավոր աշնանացան երկտրասերմումի (գյուղականի սորտից) 125 հեկտարի միջին բերքը, նույն կոլտնտեսութեանների ընդհանուր ցանքերի միջին բերքատվութեանից 38,6 տոկոսով բարձր է յեղել (9,7: 7,0):

Կոտայքի շրջանի Ն. Կյանք, Գյամբիդ, Արամուս և մի քանի այլ կոլտնտեսութեաններում տեսակավոր ռուբրիցեպսի (սպիտակ կամչատկա սորտից) 229 հեկտարի միջին բերքը, նույն կոլտնտեսութեանների ընդհանուր ցանքերի միջին բերքատվութեանից 22 %-ով բարձր է յեղել (7, 2: 5, 9):

Միկոյանի շրջանի Աղբենդ կոլտնտեսութեանում տեսակավոր բարբարոսսայի (դարաղլիզ գյուղականի սորտից) 6 հեկտարի միջին բերքը, նույն կոլտնտեսութեան ընդհանուր ցանքերի միջին բերքատվութեանից 68 %-ով բարձր է յեղել (16,7: 9,9):

Աշտարակի շրջանի Բյուրական, Հազս և Կարմիր ազոդ կոլտնտեսութեաններում տեսակավոր գրեկումի (սպիտակահատ սորտից) 78 հեկտարի միջին բերքը, նույն կոլտնտեսութեանների ընդհանուր ցանքերի միջին բերքատվութեանից 88 %-ով բարձր է յեղել (9, 8: 5, 2): Թալինի շրջանի Վ. Ղարադոյմազի և Միկոյանի անվան կոլտնտեսութեաններում տեսակավոր գրեկումի (սպիտակահատ սորտից) 10 հեկտարի միջին բերքը բարձր է յեղել 30 %-ով:

Նոր-Բայաղեթի շրջանի Ղլլաղ և Նորադուղ կոլտնտեսութեաններում տեսակավոր երիւնացեումի 51 հեկտարի միջին բերքը նույն կոլտնտեսութեանների ընդհանուր ցանքերի միջին բերքատվութեանից բարձր է յեղել 29 %-ով: Նույն սգաթը Բասարգեչաի Մ. Մազրա, Շիշկայա, Գյոդակ-բուլաղ և մի քանի այլ կոլտնտեսութեաններում տվել է 28 %-ով բարձր բերք:

Այս անժեռելի տվյալների շարքն ուղած չափով կարելի է ավելացնել, բայց այսքան ել բավական է ցույց տալու, վոր մասսայական ընտրութեանը բերքատվութեան բարձրացման գործում հսկայական նշանակութեւն ունեցող արդյունավետ ձեռնակումներից մեկն է:

Ուսումնասիրութեանից պարզվում է նույնպես, վոր Հայաստանում տարածված կուլտուրական ցորենի մոտ 150 այլատեսակները միանման արժեք չունեն: Դրանցից մեծագույն մասը, մասսայական արտադրութեան համար առայժմ արժեք չունեն, սակայն սելեկցիոն նպատակների համար հանդիսանում են արժեքավոր ֆոնդ: Մնացած փոքրաթիվ մասը (մոտ 10 այլատեսակ) խիստ արժեքավոր է թե ներկա մասսայական արտադրութեան և թե սելեկցիայի համար:

Դրանք հետևյալներն են. —

ԴԵԼՅԻ (աշնանացան — դոնդուրմա և դարնանացան) բոլիկ կամ զարբալոս սորտից:

ԳՐԵԿՈՒՄ (վորպես աշնանացան) սպիտակահատ սորտից:
ՀԱՄԱԴԱՆԻԿՈՒՄ (աշնանացան) դարպիլիզը կամ դարգա սորտից:
ՖԵՐՐՈՒԳԻՆՆՈՒՄ (աշնանացան) ալթի-ադալ, սլախատ, կար-
միր ցորեն և կարմրահատկ գլուխների սորտերից:

ԵՐԻՏՐՈՍՊԵՐՄՈՒՄ (աշնանացան) գլուխների սորտից:

ԼՅՈՒՏԵՍՅՆՍ (գարնանացան և աշնանացան) գոմբորկա կամ
առեկուզ սորտից:

ԵՐԻՆԱՅՆՈՒՄ (գարնանացան) կարմրահատ և կունդիկ սորտից:

ՌՈՒԲՐԻՅՆՊՍ (աշնանացան) սպիտակ-կամչատկա սորտից:

ՌՈՒԲՐԻՅԻՆՈՋՈՒՄ (գարնանացան) գալի-բողգա սորտից:

ԱՊՈՒԼԻԿՈՒՄ (աշնանացան) գեղնադարձա սորտից:

Մեր պայմաններում վերոհիշյալ լավագույն ալյատեսակների բեր-
քատու բյուսերի, նրանց ձևերի մասսայական ընտրություն միջոցով
պետք է բարելավել պտուղայացիականը: Մասսայական ընտրություն մի-
ջոցով տեղական սորտերի բարելավումը համարում ենք ժամանակավոր
ձեռնարկում, մինչև Գոսսորտ կոմիտեի տա համապատասխան, ավելի
բարձր բերքատու սելեկցիոն սորտեր:

ՄԱՍՍԱԹԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՌԱՋԱԴՐՎՈՂ ԱՅԼԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ
ԺՄՄԱՆԱԿԱՎՈՐ, ՈՐԻԵՆՏԻՐ ՇՐՋԱՅՆԱՑՈՒՄԸ:

Այս աշխատանքը կատարելիս հիմք ենք ընդունել սորտերի գո-
յությունն ունեցող դասավորումը նրանց համեմատական բեր-
քատվությունը, ագրոբիոլոգիական ընդհանուր հատկությունները,
տեսական և ֆեկտիվություն վերաբերյալ մեր, փորձված կոլտն-
տեսականների և տեղերում աշխատող ագրոնոմների քաղաքական գի-
տողությունները, ինչպես նաև Հողօգտագործություն այս հարցի շուրջը
հրավիրված մի քանի խորհրդակցություններում արված արժեքավոր
առաջարկությունները:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել վոր սերմնաբուծության գործի
ձիշտ կազմակերպման համար վերին աստիճանի եյակա խնդիր է՝ վե-
րացնել ինչպես վողջ հանրապետություններում, նույնպես և շրջաննե-
րում քաղմասորությունը: Մեր աշխատանքում աշխատել ենք ըստ հնա-
վորության պահպանել այդ սկզբունքը, սակայն պետք է ասել
վոր խիստ խայտաբղետ բնապատմական պայմաններ ունեցող և այժմ
շատ սորտեր մշակող մի քանի շրջանների վերաբերյալ համապատասխան
ավյալներ չունենալու պատճառով, այժմ՝ այդ մեզ լրիվ չի հաջողվել:

Ընտրության համար առաջադրվող ալյատեսակների լավագույն
հատկերը-բյուսերը պետք է ընտրվեն բացառապես ամենից բերքատու,
ամենից լավ ագրոտեսիսիկական ֆոնում մշակվող, լավ զարգացում ունե-
ցող ցանքերից, վորովհետև բարձր բերքատվություն ապահովող պայման-
ներում դաստիարակված բույսերից միայն կարելի չի հետագայում սպա-

սել ավելի բարձր բերքատվություն: Այս հարցն իր ամբողջ կարևորու-
թյամբ քաղմիցս նշել և ակադեմիկ ԼԻՍԵՆԿՈՆ:

Առաջադրված լավագույն ալյատեսակների մասսայական ընտրու-
թյուն պետք է կատարել հետևյալ շրջաններում:

ՀԱՄԱԴԱՆԻԿՈՒՄ

Դաշտային զոնայում գտնվող Վաղպատի, Հոկտեմբերյանի, Զան-
գիբասարի, Ղամարլուի և Վեդիի շրջանների բամբակացան գյուղե-
րում. տեղական զարգա սորտից, վորպես աշնանացան:

Դ Ե Լ Ֆ Ի

Նախալեռնային, ցածր լեռնային (վոչ շատ խոնավ) և դաշտային
զոնաներում, տեղական քոիկ կամ գալգալուս սորտից:

Ըստ շրջանների պետք է կատարել՝

Դուգլենդի շրջանի բոլոր գյուղերում, վորպես գարնանացան:
Անհրաժեշտ է հատուկ փորձերով պարզել Սարիարում և կից գյուղե-
րում մշակելու հարցը:

Արթիկի շրջանի վոչ բարձր զոնայում գտնվող՝ Սարիբաշ, Ղա-
դանչի, Սոնգյուրլի, Փանիկ, Պարնի և կից գյուղերում, վորպես գարնա-
նացան:

Ադիցի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում, վորպես գարնանա-
ցան:

Ամասիայի շրջանի Ողջողլի յենթաշրջանի գյուղերում, վորպես
գարնանացան:

Թալիսի շրջանի միջին զոնայում գտնվող Սարունչի, Յակո, Մաս-
տարա, Չեթհանքով, Զարինչի, Փիրմալաք, Մեհրիբան, Ն. Արթիկ
և կից գյուղերում, հիմնականում վորպես գարնանացան:

Ախտայի շրջանի Ալափարսի յենթաշրջանի գյուղերում հիմնա-
կանում վորպես զոնդուրմա:

Աշտարակի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում, բացի Արագածի
լանջերին գտնվող Ավան, Ղոյթուր և կից գյուղերում, վորպես գար-
նանացան և աշնանացան:

Կոտայքի շրջանի միջին զոնայի գյուղերում:

Միկոյանի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում, թե վորպես գար-
նանացան և թե վորպես աշնանացան:

Ագիգբեկովի շրջանի առաջին և յերկրորդ զոնայի համարյա բոլոր
գյուղերում, թե վորպես աշնանացան—զոնդուրմա և թե վորպես գար-
նանացան:

Ղարաբաղլարի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում (գարնանա-
ցան և աշնանացան):

Ղամարլուի շրջանի Շորբուլաղի յենթաշրջանի գյուղերում, վե-
րպես աշնանացան:

Վաղպատի շրջանում, վորպես գարնանացան:

Ապարանի շրջանի վոչ բարձրագիւր Ափնա, Զովունի, Բուժական,
Ղոյթուր և կից գյուղերում, վորպես գարնանացան:

ԳՐԵԿՈՒՄ

Չոր նախալեռնային զոնայում. տեղական սպիտակահատ սորտից, վորպես աշնանացան:

Ըստ շրջանների պետք է կատարել՝

Կոտայքի՝ գլխավորապես առաջին զոնայում գտնվող Քանաքեռ, Առինջ, Ելար, Արզնի, Զրվեժ, Գյառնի և կից գյուղերում:

Աշտարակի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում:

Թալինի շրջանի Ն. Թալին, Աշնակ, Մեհրերան, Դադալու, Վ. Թալին և կից գյուղերում:

Միկոյանի շրջանի հատկապես առաջին զոնայի՝ Մալիշկա Դե-տաիի, Բաշքենդ, Զեյվա և կից գյուղերում:

Ագիգբեկովի շրջանի հատկապես առաջին զոնայի՝ Աղիգբեկով, Բարձրունի, Թերքի, Սերս, Մամարզա և կից գյուղերում:

ԱԼԹԻԱՂԱՋ ՖԵՐՐՈՒԳԻՆԵՈՒՄ

Հայաստանի հյուսիս արևելյան անտառային բարձրադիր զոնա-յում, տեղական ալթի-աղաջ սորտից, վորպես աշնանացան: Ըստ շրջ-անների՝

Կարմիր գյուղի և Շամշադինի շրջանների բոլոր գյուղերում:

Իջևիանի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերում, (հատկապես բար-ձրադիր մասերի համար):

Իլիջանի շրջանի համեմատաբար բարձրադիր զոնայում գլխա-վոր գյուղերում:

Կիրովականի՝ Համգաչիմանի յենթաշրջանի գյուղերում:

ՍԼՊԱՆՍ ՅԵՎ ԿՍՐՄԻՐ ՅՈՐԵՆԻ ՖԵՐՐՈՒԳԻՆԵՈՒՄ

Հայաստանի հարավային մասի բարձր լեռնային զոնա-յում: Տեղական սլավահատ և կարմիր ցորենի սորտերից, վորպես աշնա-նացան:

Սիսիանի շրջանի բոլոր գյուղերում, սլավահատ սորտից:

Դոբիսի շրջանի Տաթևի յենթաշրջանի գյուղերում, Կամրահասկ գյուղացուների սորտից:

Ղափանի շրջանի Դեղի յենթաշրջանի և մնացած գյուղերի բարձ-րադիր զոնաների մասսիվների համար, կարմրահասկ գյուղացուների սորտից:

Մեղրու շրջանի Տաշտունի յենթաշրջանի գյուղերում. կարմիր-ցորենի սորտից:

Միկոյան, Ագիգբեկով և Ղարաբաղլար շրջանների բարձրադիր մասերի գյուղերում. Դյուլիսոր սորտից:

ԵՐԻՏՐՈՍՊԵՐՄՈՒՄ

Աշնանացան երիտրոսպերմումները Հայաստանում մշակվում են տարբեր կլիմայական պայմաններում, թե անտառային լեռնավ և թե լեռնալիճ շրջաններում: Բնական է, վոր կլիմայական այդ տարբերու-թյունները ստեղծել են աշնանացան երիտրոսպերմումի տարբեր եկոլո-

գիական-բիոլոգիական տիպեր, վորոնց մեկը մյուսով փոխարինել գտնում ենք վոչ նպատակահարմար: Ընտրություն պիտի կատարել գյուղացուների սորտից:

Սեփականականի և Կալինինյի բոլոր գյուղերում:

Իլիջանի և Իջևիանի շրջանների ցածրադիր մասերում գտնվող գյուղերում:

Դոբիսի շրջանի, բացի Տաթևի յենթաշրջանի գյուղերից, մնացած բոլոր գյուղերում:

Ղափանի շրջանում, բացի Դեղի յենթաշրջանի գյուղերից՝ մնա-ցած բոլոր գյուղերում, հատկապես ցածրադիր հողամասերի համար:

Մեղրու շրջանի, բացի Տաշտունի յենթաշրջանի գյուղերից, մնա-ցած գյուղերում:

ԼՅՈՒՏԵՍՑԵՆՍ

Հայաստանի հյուսիսային մասում գտնվող անտառային ցած-րադիր շրջաններում: Տուկլուզ կամ գոմբուկա սորտից, վորպես աշ-նանացան և զարնանացան: Ըստ շրջանների՝

Իջևիանի շրջանի վոչ բարձր զոնայում գտնվող գյուղերում:

Նոյեմբեյանի՝ համարյա բոլոր գյուղերում (Ղալաչա, Բաղանիս, Կոդր, Կոթի և կից գյուղերում):

ԵՐԻՆԱՑԵՈՒՄ

Հայաստանի միջին մասերում գտնվող վոչ խիստ խոնավ լեռնային շրջաններում: Կարմիր կամչառկա, կունդիկ և կարմրահատ սորտե-րից, վորպես զարնանացան: Ըստ շրջանների՝

Ն. Բայազետի, Բասադեպարի և Մառնունու շրջանների, բոլոր գյուղերում:

Սեղիանի շրջանի Ախտային կից գյուղերում:

Ախտայի շրջանի բոլոր գյուղերում, բացի Միսխանայի յենթաշր-ջանում գտնվող գյուղերից:

Կոտայքի շրջանի լեռնային մասում գտնվող Քանաքեռ, Զառ, Արա-մուս, Դալաքլու, Բեգաքլու, Ղարադալա, Աստղաբերդ և սրանց կից գյուղերում:

Թալինի շրջանի Արագածի լանջերին գտնվող՝ Մաստարա, Վոս-կեթաս, Դյուլու, Աղիման, Ահագչի, Վ. Աղջադալա, Ն. Ղարադոյ-մաղ, Դրինդ, Վ. Գիրթիքան և կից գյուղերում:

Արթիկի շրջանի Արագածի լանջերին գտնվող գյուղերում՝ Թոմար-շաշ, Արթիկ, Ղիֆադ, Մահմուջուդ, Սոգյուլի, Բաշ-գյուդ, Յեղանլար, Նորաջեն և կից գյուղերում:

Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ, Բարանա, Կոթի, Դալաշա և Կից գյուղերում:

Ալավերդու շրջանի Այրուկներ, Շոճկան և Կից գյուղերում, տեղական թավթուխի սորտից:

* * *

№ 25 աղյուսակից յերևում ե, վոր Հայաստանի վարչական 37 շրջաններից՝ տեղական 1 սորտ ունենալու յեն 13 շրջան:

»	2	»	18	»
»	3	»	3	»
»	4	»	3	»

Անհրաժեշտ ե հիշատակել, վոր այս թվի մեջ չի մտնում սելեկցիոն սորտ ուկրաինական: Բազմասորտությամբ աչքի ընկնող շրջանների առանձին գյուղերը փաստորեն բազմասորտություն չունեն:

Բազմասորտ շրջաններում սորտերի թիվն ել ավելի կրճատելու և արտադրությունից դուրս հանելու համար մեր ձեռքի տակ չունեյինք պատճառաբանված տվյալներ: Սակայն այդ հարցը հետազոտված պետք ե ավելի մանրամասն ուսումնասիրվի:

Վերոհիշյալ այլատեսակներից բացի կան նաև մի շարք այլ, ուշադրության արժանի այլատեսակներ, այսպես որինակ, կունդիկ տեսակից՝ Ֆետիսովի, փափուկ տեսակից՝ պսեվդո-բարբարոսսո, տուրքիկում և այլն, սակայն սորտային բազմազանություն չստեղծելու նպատակով մենք սրանք չենք առաջադրում, բայց այդ չի բացառում համապատասխան վայրում նրանց ոգտագործումը:

* * *

Ընտրության համար առաջադրվող այլատեսակների տնտեսական բիոլոգիական հատկությունները կայուն, անփոփոխ մեծություններ չեն. նրանք փոփոխման են յենթարկվում, և այդ փոփոխությունները կախված են մշակության պայմաններից, վորքան բարձր լինեն տվյալ սորտի մշակության ազդեցությունը պայմանները, այնքան ավելի կլավանան նրա տնտեսական հատկությունները, այնքան ավելի կբարձրանա նրա բերքատվությունը:

Հետևապես մեր հիմնական խնդիրը պետք ե լինի վաղ միայն լավ սորտ ունենալը, այլ և դրա հետ միասին ստեղծել տվյալ սորտի բազմացման համար ամենաբարձր ազդեցությունիկական պայմաններ: Դժվար չե համոզվել, վոր պարարտացված, լավ մշակված հողամասում աճեցված բույսերից ստացված սերմացուն, նույն սորտի սովորական պայմաններում աճեցված սերմացուի համեմատությամբ տալիս ե բարձր բերքատվություն և վերակ: Այդ ե պատճառը, վոր Միութենական Ժողկոմխորհը կոլտնտեսություններում սերմազաշտերի կազմակերպման

մասին կայացրած վորոշմամբ պարտավորեցրել ե բոլոր կոլտնտեսական խմբայիններին՝ սերմազաշտերին հատկացնել տվյալ կոլխոզի ամենից բերրի, ամենից լավ մշակված հողամասերը և բույսի զարգացման ընթացքում խնամել ժամանակին ու բարձր վորակով:

Յեղնելով՝ այս դրույթից մեր բոլոր կոլտնտեսությունները, պարտավոր են բազմացվող սերմացուների համար ստեղծել բարձր ազդեցությունիկական պայմաններ, առանց վորի նրանք չեն կարող ունենալ բարձր բերքատու սերմացու: Այս հարցը պետք ե դրվի իր ամբողջ կարևորությամբ:

Վերոհիշյալ ժամանակավոր, բայց կարևոր և արդյունավետ մասնաշաղկապ ընտրության ձեռնարկումից բացի, անհրաժեշտ ե կոլտնտեսային խրճիթ-լաբորատորիաներում և հատուկ փորձադաշտերում կազմակերպել մասնաշաղկապ փորձարկում, այլ շրջանների կոլտնտեսություններում մշակվող մի շարք լավագույն այլատեսակների վերաբերյալ:

Մեր կարծիքով այդ նպատակի համար ուշադրավ են՝

Լեռնային շրջանների համար

Մեղրու շրջանի Տաշտուն գյուղի աշնանացան «Կարմիր ցորեն» և Սիսիանի «Կարմրահասկ սլադհատ» սորտերի մեջ գերիշխող ֆերրուզինեությունները: Միկոյանի շրջանի Այար և Կից գյուղերում մշակվող աշնանացան «զարադըլչը գյուլխորի» մեջ գերիշխող պսեվդո-բարբարոսսան, վորպես աշնանացան:

Սեանի ավազանում, Ախտայում և Կոտայքի լեռնային մասերում մշակվող գարնանացան «կունդիկ»-ի մեջ գերիշխող և «կարմրահատ»-ի մեջ մեծ տոկոս կազմող, երինացեում և նույն պոպուլյացիաներից՝ Ֆերրուզինեում այլատեսակները, վորպես գարնանացան:

Սիսիանի և Գորիսի ցածրադիր մասերի համար Լենինականի «քոիկ» կամ Ալավերդի «գալգալոս» սորտերի մեջ գերիշխող դեֆին:

Նախալեռնային բոլոր շրջանների համար.

Միկոյանի շրջանի Այնադուր և Արփա գյուղերում մշակվող «թափ-բաշ» սորտի մեջ գերիշխող Ֆետիսովի այլատեսակը, վորպես աշնանացան:

Ամտառային և Կից խոնավ լեռնային շրջանների համար

Նոյեմբերյանի շրջանի Կոթի գյուղում մշակվող «չալգարդա»-յի մեջ գերիշխող սպեցիոդիսիմումը:

Կարմիրի շրջանում մշակվող «ալթիադաշ»-ի մեջ գերիշխող ֆեր-

բուզինեցումը՝ Ստեփանավանի, Կալինինոյի, Կիրովականի, Ղուկասյանի, Ալադզազի շրջաններում, վորպես աշնանանացան:

Սորտերի միջըջանային փորձարկման այս միջոցը նոր հնարավորություններ կստեղծի տեղական ամենից բերքատու սորտերը հայտնաբերելու համար:

ՆԵՐՍՈՐՏԱՅԻՆ ԽԱՉԱՁԵՎ ՓՈՇՈՏՈՒՄ, ՎՈՐՊԵՍ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄ

Ինքնափոշոտվող կուլտուրաների՝ ցորենի մոտ հարատև ինքնափոշոտումն որդանիցմին աստիճանաբար տանում է դեպի կենսունակության թուլացումը, այլասեռումը:

Ակադ. Տ. Դ. Լիսենկոն հիմնվելով հարատև ինքնափոշոտման բիոլոգիայի վրա ֆուսսիայի մասին Դարվինի տեսության վրա՝ տվեց այդ յերևույթի սպառիչ բացատրությունը և նրա վերացման տեսությունն ու պրակտիկան՝ ներսորտային խաչաձևի փոշոտումը:

Ըստ ակադ. Լիսենկոյի՝ ներսորտային խաչաձև փոշոտումը հետապնդում է մի հիմնական նպատակ՝ ստեղծել փոփոխվող միջավայրի համար ավելի կենսունակ, հետևապես ավելի բերքատու սերմեր:

Որոհորային Միութայն տասնյակ փորձադաշտերում և հազարավոր կուլեկտիվ տնտեսություններում վերջին յերկու տարվա կատարած մասսայական փորձերը ցույց տվին, վոր ներսորտային խաչաձև փոշոտման միջոցով ստացված սերմերից առաջացած և լավ ազդրտեխնիկական պայմաններում դաստիարակված բույսերը դառնում են ավելի զորեղ, լավ ձմեռադիմացկուն, լավ թփակալվող, բերքատու և ստացված հատիկները լինում են ավելի բարձր վորակի:

Շնորհիվ բույսի որդանիցմի կենսունակության ընդհանուր բարձրացման՝ բարձրացում է թե բերքի քանակը և թե վորակը. այսպես որինակ. Ուդեսսայի սելեկցիոն-գենետիկական ինստիտուտում 1937 թ. փորձերը ցույց են տվել, վոր մի շարք սորտերի ներսորտային խաչաձև փոշոտման միջոցով ստացված սերմերը, նույն սորտի սովորական սերմերի համեմատությամբ, բերքատվությունը բարձրացրել են 2—4 և ավելի ցենտներով. տարբեր սորտերը տալիս են տարբեր արդյունք:

Ակադեմիկ Լիսենկոն բազմիցս նշել է ներսորտային խաչաձև փոշոտման բարձր եֆեկտիվությունը, հատկապես տեղական հնավուրց սորտերի մոտ, և այդ հաստատվեց նաև Հայաստանում տեղական սորտերի վրա կատարված 1937-38 թ.թ. փորձերով (Արմֆան, Լենինականի պետսելեկցիոն կայան): Այդ փորձերը տվել են բարձր եֆեկտ:

Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ տեսությունը և նրա բարձր եֆեկտիվությունը պրակտիկայում, գտնում ենք, վոր Հայաստանի տեղական հնավուրց սորտերի հիմնական բարելավումը պետք է տարվի ներսորտային խաչաձև փոշոտման միջոցով: Այդպիսի ձեռնարկումը կբարձրացնի տեղական սորտերի թե բերքատվությունը և թե վորակը:

Բավական է յուրաքանչյուր կուլտեսությունում հենց առաջին իսկ տարում 1939 թ., ներսորտային տրամախաչման միջոցով ստանալ 2-3 կիլո սերմ, վորպեսզի դրանից հետո՝ 2—3 տարում, տվյալ կուլտեսությունում ամբողջ ցանքսը կատարվի բարելավված սերմերով: Դա կտա հեկտարին միջին հաշվով 2—4 և ավելի ցենտներ հավելյալ բերք:

Ներսորտային խաչաձև փոշոտման համար անհրաժեշտ է ընտրել բարձր բերքատվություն ունեցող, ավելի միատիպ, մոլախոտերից մաքուր ցանքեր և այդ ցանքերի միջից լավագույն հատիկեր:

РЕЗЮМЕ

Всесторонние глубокие исследования проф. М. Г. Туманяна, Е. А. Столетовой, а также наши работы показали, что в Армении культивируется огромное число видов и разновидностей пшениц. Сюда относятся: **мягкая, карликовая, твердая, «персикум», агнийская, полба** (двузернянка).

Помимо упомянутых шести видов, более или менее распространенных в Армении, здесь встречаются и очень редкие виды пшениц: **«спельта», «Вавиловианум», «пирамидале», «ориентале», «монококкум».**

Если к этому добавить, что здесь широко распространены дико растущие виды культурных пшениц (дикие однозернянки, дикие двузернянки, а также новый вид «Урарту»), то мы вправе будем утверждать, что в Армении имеются **основные виды пшеничного рода**. В Армении отсутствуют лишь весьма редко встречающиеся виды: «сферококкум», «Маха», «Тимофееви» и «Полопикум».

По академику Вавилову в пределах известных во всем мире видов пшеницы имеется около 650 разновидностей. Из этого числа в Армении выявлено 230 разновидностей, т. е. больше одной трети.

Разновидности по видам представляют следующую картину:

Из мягких пшениц в Армении обнаружено 65 разновидностей, т. е. больше, чем в Афганистане. Выявлено более 15 новых разновидностей.

Разновидности мягкой пшеницы распространены во всех зонах Армении, они составляют массу культивируемых пшениц.

Из карликовых пшениц в Армении обнаружено 45 разновидностей, т. е. приблизительно столько же, сколько и в Афганистане. Среди них имеется ряд новых разновидностей.

Карликовые пшеницы распространены во всех зонах Армении, они занимают второе место.

Пшеница «Вавиловианум» ветвистая спельтоидная пшеница, выявлена проф. Туманяном в посевах разновидностей «суб-месопотамикум» и «суб-грекум» на участке армянского с.-х. института. По проф. Туманяну, она получилась мутационным путем из этих мягких пшениц.

Им описаны лишь 3 разновидности этого вида. В результате гибридизации, проведенной нами в 1933 г. между разновидностями вида «Ва-

вилловианум» и украинской, обнаружено еще 5 новых разновидностей вида «Вавилонианум». Таким образом, общее число разновидностей этого вида равно 8.

Этот вид представляет особый интерес для селекционных работ; пшеница эта с большим содержанием белков (20—22%), совершенно не осыпающаяся, трудно обмолачивается, что является уже недостатком, скороспелая, сильно кустится и т. д.

Разновидности этой пшеницы нигде не культивируются.

Вид «спельта» встречается редко. По проф. М. Г. Туманяну в Армении налицо лишь одна разновидность.

Из твердых пшениц в Армении описано 20 разновидностей.

Твердая пшеница возделывается в районах, пограничных с Азербайджаном и Грузией (Алаверды, Иджеван, Шамшадин и пр.); в прочих районах она почти отсутствует, либо представлена единичными растениями.

Пшеница тургидум (Английская пшеница). В Армении обнаружено 11 разновидностей, из них 2—новые. Обычно встречается в виде примеси в посевах твердой пшеницы.

В Иджеванском и Ноемберянском районах можно встретить чистые посевы неветвистой разновидности этой пшеницы.

Пшеница пирамида. В Армении описаны 6 разновидностей, которые встречаются в виде примеси в посевах твердых пшениц.

Пшеница «оринтале» встречается еще реже. Пшеница эта обнаружена только в Даралагазе.

Пшеница «персикум» является интересным эндемичным видом Армении и Грузии, не отличается большим разнообразием форм. В Армении обнаружены 2 разновидности. Культивируются во влажных горных районах (Абаран, Ахта, Горис, Сисиан и др.). В сухих предгорных районах пшеница «персикум» отсутствует.

Полба в Армении является довольно распространенной культурой. Возделываются 2 разновидности, посевы которых встречаются преимущественно в предгорных и горных районах.

Дикая пшеница двузернянка или дикая полба.—Этот вид пока выявлен в Сирии, Палестине, Армении и Иране. Проф. М. Г. Туманян делит этот вид на 2 географическо-экологические группы—сирийско-палестинскую и армянскую.

В Армении этот вид впервые обнаружен в 1927 г. проф. Туманяном в Шорбулагском подрайоне в 6 километрах от г. Еревана, в 1935

и 1936 годах—нами в предгорных массивах Микоянского и Вединского районов. Всего в Армении описано 4 разновидности.

Культурная однозернянка.—В Армении она встречается в виде редкой примеси в посевах полбы, не отличается разнообразием форм. Проф. Туманян выявил в Зангезуре, Даралагазе и Лори-Памбаке 4 разновидности в единичных колосьях. Из них одна разновидность новая.

Дикие одноствые и двуствые однозернянки в Армении обнаружены в 1927 г. проф. М. Г. Туманяном в Шорбулагском подрайоне, а позднее нами в Микоянском (в 1935 г.) и Вединском (в 1936 г.) районах. В Армении всего описано 64 разновидности, из которых 44—новых.

Пшеница «Урарту»—особый вид дикой пшеницы. Этот новый вид выявлен и описан проф. М. Г. Туманяном. Пока известны 4 разновидности этого вида.

Таким образом, в Армении пока обнаружено 15 видов с 230 разновидностями, что составляет больше одной трети мирового разнообразия пшениц.

СОСТАВ РАЗНОВИДНОСТЕЙ ПО ЗОНАМ.

Вопрос этот в Армении изучали проф. М. Г. Туманян, Столетова и проф. Г. Х. Агаджанян.

В процессе нашего изучения нам удалось по этому вопросу внести несколько дополнений и уточнений. Виды пшеницы по зонам дают следующую картину (см. таблицу № 6).

Из приведенной таблицы видно, что мягкая и карликовая пшеницы более космополитичны: они культивируются во всех зонах, начиная с 600 до 2.100 метров и выше, остальные же виды ограничены определенными зонами, требуя для себя определенных климатических и почвенных условий.

Более ясное представление о зональном распространении видов и их разновидностей можно получить из таблицы № 7.

Здесь замечается, что с переходом от низменностей к высокогорным районам число видов и их разновидностей значительно уменьшается.

Из таблицы № 8 мы видим, что по мере поднятия в горы, процент белозерных уменьшается, а краснозерных увеличивается.

В горах процент белоколосых и красноколосых увеличивается. Последние преобладают в более влажных районах. Сильно уменьшаются пестроколосые формы и на высоте 1.800 метров они вообще исчезают.

Остистые формы встречаются почти во всех зонах. Безостые, начиная с низменных районов, увеличиваются и на высоте 1.400—1.800 метров достигают своего максимума.

СОРТА ВОЗДЕЛЫВАЕМЫХ В АРМЕНИИ ПШЕНИЦ.

Они делятся на 2 основные группы:

1. Местные популяции—неселекционные сорта, которыми занято 94% посевной площади пшеницы.

2. Селекционные сорта.

Ботанический анализ более чем 450 образцов местных сортов пшеницы в 1934-37 годах, исследованных нами из всех климатических зон и административных районов Армении, установил, что возделываемые в колхозах сорта пшениц по био-морфологическим признакам отличаются сильной пестротой.

В Армении возделывается очень много местных сортов пшениц. Каждый из этих сортов в большинстве приспособлен к особенностям почвенно-климатических условий.

РАЙОНЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПОПУЛЯЦИЙ ПШЕНИЦ, ВОЗДЕЛЫВАЕМЫХ В АРМЕНИИ. ИХ БОТАНИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ АГРО-БИОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ.

1. КРИК, ГАЛГАЛОС, ЧПЛАХ.

Популяция, под такими названиями, возделывается:

В Дузкендском, Амасийском, Артикском, Талинском, Абаранском, Ахтинском, Аштаракском, Котайкском, Вагаршапатском, Камарлинском, Вединском, Карабахларском, Микоянском и Азизбековском районах.

В популяции преобладает безостая разновидность белозерной мягкой пшеницы—дельфи (см. таблицу № 10).

Сеется преимущественно весной, местами осенью, как озимь или как «дондурма» (под зябь).

Пшеница скороспелая, довольно засухоустойчивая.

В условиях влажного климата или во влажные годы поражается ржавчиной, в частности *glumagram*.

Осыпается в слабой степени. Дает высокого качества хлеб. Зерно крупное, желтое, высокого абсолютного веса (37—40).

Возделывается, как на поливных, так и на неполивных землях. Сорт урожайный, перспективный.

Крик является одним из хороших популяций Армении.

2. КАРМРААТ, ГРННИ, ЯРОВАЯ ГЮЛЬГЯНИ, В КОТОРЫХ ПРЕОБЛАДАЮТ РАЗНОВИДНОСТИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ВИДУ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ.

Популяция, под такими названиями возделывается почти во всех районах Армении, кроме низменных и сухих предгорных (Октемберян, Вагаршапат, Камарлю, Веди, Аштарак и др.).

Эта популяция эндемична для горно-степных и суб-альпийских зон со сравнительно коротким вегетационным периодом. Она поднимается до 2.500 метров над уровнем моря.

В виде примеси чаще встречаются: ферругинеум (мягкая пшеница), эринацеум (карликовая пшеница) и рубигинозум (пшеница «персикум»). (См. таблицу № 11).

Господствующая раса яровая, по сравнению с галгалосом скоро-спелая.

Засухоустойчивость средняя.

Средне-устойчива к ржавчине. Твердой головней поражается сильнее галгалоса.

Местами страдает от суховея.

Не осыпается. Дает хлеб среднего качества.

Абсолютный вес зерна 27—35 граммов. Цвет их темно-красный, иногда даже светло-красный (во влажных районах).

В отношении почвы не очень требовательна. Возделывается, главным образом, в неполивных условиях.

Краснозернянка является одной из старых популяций Армении.

3. КАРМРААТ, ГРННИ, ДАЛИ-БУГДА, ЦАКАР, В КОТОРЫХ ПРЕОБЛАДАЮТ РАЗНОВИДНОСТИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ВИДУ ПШЕНИЦЫ «ПЕРСИКУМ».

Популяция распространена:

в Ахтинском, Н. Баязетском, Амасийском, Сисианском, Горисском, и Спитакском районах.

По сравнению с предыдущей распространена меньше. Эндемична для влажных высокогорных районов, в пределах 1.700—2.400 м. В популяции преобладают красноколосые, а местами бесколосые разновидности пшеницы «персикум» (см. таблицу № 12).

Пшеница яровая, скороспелая, незасухоустойчивая. Имеет сравнительно хорошо выраженный иммунитет к грибным заболеваниям. Однако, местами встречаются (районы Ахтов и Еленовки) довольно сильно зараженные твердой головней посевы (на 10—15%).

Сильно (сильнее, чем эритроспермум) страдает от суховеев, не осыпается.

Качество хлеба среднее. Абсолютный вес зерна 27—33 гр.

В упомянутых районах во влажные годы дает средний урожай.

4. СПИТАКААТ (белозернянка).

Популяция под таким названием возделывается в следующих районах: Аптаракском, Котайкском, Микоянском, Азизбековском, Талинском, Вагаршапатском, Камарлинском, Вединском и Октемберянском.

Не возделывается в горных, суб-альпийских и лесных районах.

Эндемична особенно для предгорных районов. В сухих почвенно-климатических условиях на южных склонах поднимается до высоты 1950 метров (Гюнейское побережье).

В популяции преобладает остистая разновидность белозерной мягкой пшеницы грекум. Местами имеется значительная примесь других разновидностей: эритроспермум, амаданикум, дельфи, гостианум (см. таблицу № 13).

Раса яровая, высевается как озимь или «дондурма». Существуют также озимые расы.

Отличается большой засухоустойчивостью. Благодаря этому она возделывается преимущественно в сухих предгорных районах без полива. Средне устойчива к ржавчинам. Восприимчива к твердой головне. Сорт неосыпающийся, средне спелый.

Хорошо кустится. Урожайность популяции для сухих почвенно-климатических условий высокая. Хлеб лучшего качества получается в условиях богары. Зерно белое, в разрезе крахмалистое. Сорт переспелый.

5. КАРАКЫЛЧЫХ, ЗАРДА, ГЯРМИАНИ.

Популяция под этими названиями возделывается в районах:

Октемберянском, Вагаршапатском, Вединском, Микоянском, Азизбе-

ковском, Талинском и Камарлинском.

Эндемична для хлопковых районов. Редко встречается в сухих предгорных районах. Поднимается до высоты 1.500 метров.

Популяция состоит из опушенных разновидностей мягкой пшеницы амаданикум и месопотамикум, местами со значительной примесью других разновидностей: грекум, эритроспермум, дельфи, казвини и гостианум (см. таблицу № 14).

Раса озимая (существуют также яров. расы) с длинной вегетацией.

Средне-засухоустойчива, средне-зимостойка, болеет желтой ржавчиной.

Хорошо кустится, не осыпается. Качество хлеба среднее. Абсолютный вес 35—45 гр., урожайность высокая. Сорт перспективный.

Один из старейших сортов.

6. ГЮЛЬГЯНИ.

Популяция возделывается в следующих районах:

Алаверды, Степанаван, Иджеван, Делижан, Горис, Кафан и Микоян.

Популяция эндемична для лесных районов.

В популяции доминирует остистая разновидность краснозерной мягкой пшеницы эритроспермум. В отличие от прочих популяций она менее пестрит разновидностями. В виде примеси чаще встречается ферругинеум и сорнополевая рожь (См. таблицу № 15).

Раса озимая, достаточно хорошо зимостойка. Засухоустойчивость средняя, заболевает ржавчиной и головней. Страдает от суховеев. Не осыпается. Дает довольно хорошего качества хлеб. Абсолютный вес зерна 35—40 гр., урожайный.

Старый местный сорт.

7. КАРМРААСК—ГЮЛЬГЯНИ (красноколосая гюльгяни).

Эта популяция озимая, возделывается в районах: Горис, Кафан, Веди.

Эндемична для горных умеренно-влажных районов.

В популяции преобладает остистая разновидность краснозерной мягкой пшеницы ферругинеум, сопутствуют эритроспермум и сорно-полевая рожь.

Отличается большей зимостойкостью, чем гюльгяни. В отношении ржавчины и твердой головни иммунитет выше среднего. Мало страдает от суховеев. Не осыпается. Качество хлеба среднее. Абсолютный вес зерна 38—45 гр., урожайный.

Кармрааск гюльгяни один из старых местных сортов Армении.

8. СИЛФААТ или СЫЛПААТ.

Силфаат возделывается только в Сисиане.

В популяции, смотря по местности, преобладает разновидность ферругинеум (кармрааск силфаат) или эритроспермум (спитакааск силфаат) из мягких пшениц.

Отличается сравнительно более высокой холодостойкостью и засухоустойчивостью. Устойчив к твердой и пыльной головне. Урожайность высокая. Сорт перспективный.

9. КРАМИР ЦОРЕН (красная пшеница).

Эта популяция возделывается в Мегринском районе в селах: Калер, Таштун и других. Популяция состоит из одной разновидности озимой мягкой пшеницы ферругинеум, в виде примеси чаще встречается сорно-полевая рожь.

Эта популяция отличается от Кармрааск Гюльгяни (красноколосной гюльгяни) и Кармрааск слфаата (красноколосого слфаата) большей зимостойкостью, сравнительно хорошей засухоустойчивостью и сравнительным иммунитетом к твердой головне.

Зерна крупные. Абсолютный вес их равен 45—52 граммам, темно красные со стекловидным разрезом. Урожайность высокая, сорт перспективный.

Популяция возделывается часто на высоте 2.200—2.400 метров и в таких условиях дает хороший урожай.

10. АЛТИ-АГАЧ.

Эта популяция возделывается в Шамшадинском, Иджеванском, Делижанском, Красносельском районах. В популяции господствует разновидность ферругинеум. Обильную примесь составляет сорнополевая рожь. Сорт озимый, зимостойкий, хорошо переносит суровые зимы при наличии достаточного снегового покрова. Поражается твердой головней. Абсолютный вес зерна 35—40 гр., урожайность высокая. Сорт для влажных районов перспективный. Зерно по наружному виду довольно похоже на зерно Украинки. По всем другим свойствам напоминает Кармрааск гюльгяни.

11. ГОМБОРКА, ЧПЛАХ, ТУКЛУЗ.

Популяция под этими названиями возделывается в Алавердском, Иджеванском и Шамшадинском районах.

Свойственна для лесных влажных районов.

В популяции преобладает разновидность лютесценс из мягких пшениц. Ей всегда сопутствуют из того же вида разновидности: милтурум, эритроспермум и ферругинеум (См. таблицу № 18).

Господствующая раса яровая, сеется как весной, так и осенью. Сравнительно скороспелая. Обладает высоким и устойчивым стеблем; не полегает даже от сильного дождя и ветра.

Среднеустойчива к ржавчине. Мало страдает от суховеев. Имеет слабо выраженную осыпаемость. Качество хлеба хорошее. Урожайность высокая.

Этот сорт новый для Армении. По проф. М. Г. Туманяну привезен из селения Гомборы Грузинской ССР, отчего и получил свое название.

12. КАРАКЫЛЧЫХ ГЮЛИСОР, КАРАБАХИ.

Популяция под этими названиями возделывается на небольших площадях Микоянского и Азизбековского районов.

В популяции преобладает разновидность мягкой пшеницы барбаросса или псевдо-барбаросса (См. таблицу № 19).

Сорт озимый, холодостойкий, от суховеев не страдает. Засухоустойчивость средняя, не полегает. Твердой головней поражается ниже средней степени. Сравнительно с спитакаатом созревает на 4—6 дней позже. Не осыпается. Трудно обмолачивается. Качество хлеба хорошее, урожайность высокая.

13. ИРАНИ КАРМИР ЦОРЕН.

Популяция под этим названием возделывается только в Веддинском районе, в особенности в селах с азербайджанским населением.

В популяции преобладает разновидность мягкой пшеницы турцикум (См. таблицу № 20).

Популяция изучена пока недостаточно, по высоте и качеству урожая она лучше возделываемого в том же районе спитакаата, но уступает каракилчиту. Преобладающая разновидность турцикум представляет интерес и нуждается в подробном изучении.

Как показывает название, ирани кармир цорен привезен в Армению из Ирана в недалеком прошлом.

14. СПИТАК КАМЧАТКА, ТОП-БАШ.

Возделывается: в Котайкском, Талинском, Аштаракском, Вагаршапатском, Камарлинском и Карабахлярском районах.

Свойственна для предгорных зон, поднимается до 1100—1700 метров высоты.

В популяции преобладают разновидности рубрицепс или псевдэрубрицепс из карликовых пшениц (См. таблицу № 21).

Почти всегда сопутствуют Дельфи и грекум из мягких пшениц.

Господствующая раса яровая, однако, сеется или как озимая пшеница, или как «дондурма». Средне устойчива к твердой головне. Осыпается слабо.

Качество хлеба хорошее. Зерно желтоватое, кругловатое. Абсолютный вес 33—37 гр. По отношению к почве более требовательна, нежели возделываемой в тех же районах спитакаат, но менее, нежели галгалос.

В отмеченных районах она дает довольно высокий урожай.

15. ТОП-БАШ.

Популяция возделывается в с.с. Айназур, Арпа и близ расположенных сел Микоянского района. В популяции преобладает разновидность фетисови из карликовых пшениц. То, что было сказано относительно сорта «спитак камчатка», частично относится и к этой популяции. Надо прибавить еще следующие особенности:

не осыпается, стебель стоячий, по отношению к грибным заболеваниям имеет иммунитет выше среднего, лучше переносит засуху, нежели рубрицепс, урожайность высокая.

16. КОНДИК, КАРМИР КОНДИК, КАРМИР КАМЧАТКА.

Популяция под вышеуказанными названиями возделывается:

в Ахтинском, Севанском, Н. Баязетском, Мартунинском, Басаргечарском, Апаранском, Котайкском, Артикском, Агинском, Сисианском, Талинском и других районах.

Кондик не возделывается в низменных, предгорных, северных и южных районах.

Свойственен для горных (не лесных) районов с умеренной влажностью.

В вертикальном направлении поднимается до 2200 метров высоты (в основном 1600—2000 метров).

В популяции преобладает разновидность эринацеум из карликовых пшениц, всегда сопутствуют разновидности из мягких и персидских пшениц (См. таблицу № 22).

Раса яровая, редко сеется, как «дондурма».

Сравнительно скороспелая. От суховеев мало страдает.

Мало страдает от бурой ржавчины и твердой головни.

Не осыпается, но в сухих условиях, при запаздывании с уборкой, весь колос у основания разламывается.

Качество хлеба хорошее. Зерно содержит высокий процент белков (15 проц.) и жиров (2,94 проц.) (по проф. Агаджаняну). Абсолютный вес зерна 27—30 гр. По отношению к почве сравнительно требовательна. Возделывается, главным образом, в условиях неорошаемых.

В горных районах дает высокий урожай. Сорт перспективный.

17. ТАВТУХ.

Популяция Тавтух (Азербайджанское население называет Сарибугда) возделывается в северо-восточной части Алавердского района.

Тавтух привезен в Армению из Борчалинского района Грузии, где возделывается в довольно большом количестве под названием Тетри-тавтух.

В популяции преобладает разновидность твердой пшеницы левкурум.

Господствующая раса яровая, высевается осенью, сравнительно засухоустойчивая пшеница. Средне-позднеспелая. От суховеев довольно сильно страдает. Восприимчива к пыльной головне.

18. ДЕКНАЗАРДА.

Декназарда возделывается в Иджеванском, Ноемберянском и Шамшадинском районах.

Декназарда привезена в Армению из Азербайджана, где возделывается под названием Сарибугда и Каракылчых зарда.

В популяции преобладает разновидность твердой пшеницы апуликум.

Теется осенью, по сравнению с тюльгяни менее холодостойка. Засухоустойчивость средняя. От суховеев не страдает. Продолжительность вегетационного периода почти такая же, как и у местной тюльгяни. По отношению к грибным заболеваниям имеет хорошо выраженный иммунитет. Качество хлеба хорошее. Дает высокий урожай.

19. ЧАЛЬЗАРДА, КАРАКИЛЧЫХ-ЗАРДА.

Популяция под этими названиями возделывается в Иджеванском, Ноемберянском и в незначительной степени Кафанском районах. Преобладает разновидность английской пшеницы специозисеум. Встречается очень редко.

Популяция завезена и сейчас завозится из Азербайджана.

20. А Ш Л А Н.

Это своеобразная популяция. Является смесью озимой пшеницы и ржи.

Возделывается: в Степанаванском, Калининском, Кироваканском и Кафанском районах.

Свойственна для горно-степных влажных и лесных районов. В популяцию входят разновидности мягкой пшеницы эритроспермум и феругинеум (последняя в очень незначительном количестве). Они вместе составляют 40—60 проц., остальную часть составляет рожь (белоколосая разновидность вульгаре и красноколосая руфум).

Составляющая довольно большой процент в популяции разновидность эритроспермум в названных районах имеет следующие свойства: раса озимая, при достаточном снеговом покрове зимует хорошо. Страдает от бурой ржавчины, твердой головки, полегают. По остальным качествам напоминает разновидность эритроспермум, преобладающую в сортах тюльгяни.

ЛИТЕРАТУРА

- СТАЛИН.**—Речь на совещании передовых комбайнеров и комбайнерок—1936 г.
- АБЕСАДЗЕ Г.**—Пшеницы Ахалцхского уезда.
- АГАДЖАНИЯ Г. Х.**—Состояние полеводства Котайкского района—1939 г. Ереван.
- АГАДЖАНИЯ Г. Х.**—Влияние естественно-исторических условий и сортовых отличий на химический состав пшениц Арм. ССР. Изд. Инст. Наук. Арм. ССР. 1931 г. Ереван.
- БАБАЯН Д. ГУЛКАНЯН В. СУДЖЯН З.**—Головня. СХ гиз-Ереван, 1935 г. Большая Советская Энциклопедия. Т. 3—1926 г.
- БАРУЛИНА Е. О.**—Полевые культуры Джавахетии. Труды по прикл. Бот., Ген. и Сел. Т. XVI в. 3—1926 г.
- ВАВИЛОВ Н. И. ФОРТУНАТОВ О. К. ЯКУБЦИНЕР М. М.**—Пшеницы Абиссинии и их положение в общей системе пшениц. 1931 г. Изд. ВИР'а.
- ВАВИЛОВ Н. И.**—Полевые культуры Юго-Востока—Прил. 23 к Тр. Пр. Бот. 1923 г.
- ВАВИЛОВ Н. И. БУКИНИЧ Д.**—Земледельческий Афганистан—1928 г.
- ВАВИЛОВ Н. И.**—Научные основы селекции пшеницы. С/х гиз. 1935 г.
- ГРОССГЕЙМ А. А.**—Краткий очерк растительного покрова Арм. ССР. 1928 г.
- ГАРАСЕФЕРЯН Б. М.**—Головня и борьба с ней. С/х гиз-Ереван 1932 г.
- »— Дикie пшеницы Даралагёза. Труды Арм. Фил. Акад. Наук СССР. Серия биол. в I 1939 г. Ереван.
- »— Дикie пшеницы Ведийского района. Рукопись.
- ДАРВИН Ч.**—Происхождение видов. Изд. С/х-гиз 1935 г. Москва.
- ДЕКАПРЕЛЕВИЧ Л. МЕНАБДЕ В.**—Пленчатые пшеницы Зап. Грузии. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. V в. I 1932 г.
- ДЕКАПРЕЛЕВИЧ Л. К.**—Изучению пшениц Азербайджана. Известия Тиф. Пол. Ин-та в. I. 1924 г.
- ДЕКАПРЕЛЕВИЧ Л. И. МЕНАБДЕ В.**—К изучению полевых культур Западной Грузии. Записки Научн. Прикл. Отд. Тифл. Бот. Сада, в. VI 1929 г.
- ЖУКОВСКИЙ П. М.**—Персидская пшеница в Закавказье. Труды по пр. Бот. т. XIII в. I. 1922/23 г.
- ЖУКОВСКИЙ П. М.**—Экспедиция в Малую Азию. Труды по прикл. Бот., Ген. и Сел. Т. XVII, в. 4 1927 г.
- »— Земледельческая Турция—1933 г.
- »— Систематико-географические данные о хлебных злаках Закавказья. Изв. Гос. Пол. Ин-та 1924 г. Тбилиси.
- »— Материалы по изучению пшениц Вост. Грузии. Записки научн. прикл. отд. Тиф. Бот. Сада в III 1924 г.
- Журнал Яровизация—1936—1938 г.г.
- КОБЕЛЕВ В. К.**—Пшеницы Афганистана. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. т. 19, в. I—1928 г.
- КУЛЕШОВ Н. Н.**—Сортовой состав полей Украины в 1923—24 г.г. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. т. 14, в. 4 1926 г.
- »— Экспедиция в Азербайджан 1927 г. Труды по прикл. Бот., Ген. и Сел. т. XVII, в. 4 27 г.

- КОВАРСКИЙ А. С.**—Пшеницы горной части Крыма. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. 1929 г. т. 22, в—2.
- КАЛАТАЕВ В. В.**—О твердых пшеницах на Северном Кавказе.
- ЛЫСЕНКО Т. Д.**—Теоретические основы яровизации. 2-е С/х Гиз 19336 г. Сила Советской науки в ее связи с массаами. Журнал—Соц. рек. с/х № 11—12 1937 г.
- МИРИМАНЯН Х. Н.**—Почвы Эчмиадзинской опытной ст. Ереван, изд. Госунта № 5 1929 г.
- »— Почвы Паракарского совхоза. Ереван 1930 г.
- »— Почвы Армении и размещение сель/хоз культур. Почвоведение № 5, Москва 1935 г.
- »— Почвы хлопковых районов Армении и культура люцерны «Н и Ж» 1935 г. Москва.
- »— Учебник Почвоведения. 1935 г. Ереван.
- »— Почвы Ленинанканского плато, Помбакской долины и Лорийской степи. Ереван 1933 г.
- МЕНАБДЕ К.**—Материалы по изучению географии хлебных злаков Восточн. Грузии в связи с их зональностью. Зап. Науч. Пр. Отд. Тиф. Бот. Сада VI. Тифлис 1928 г.
- Озимая пшеница «Украинка» 0246** Мироновской станции. Труды Мирон. опыта. Сел. ст. Киев 1928 г.
- Руководство по апробации с/х культур. т. 1 Огиз 1938 г.
- Районирование сортов зерновых культур. ВИР—1935 г.
- СТОЛЕТОВА Е.**—Полевые и огородные культуры Армении. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. Т. XXIII в. 4 1930 г.
- ТИМИРЯЗЕВ К. А.** «Е. Дарвин и его учение». на арм. языке. Ереван 1932 г.
- ТУМАНЯН М. Г.**—Высотные зоны культурных растений в Армении—Ереван 1929 г.
- »— Определитель хлебных злаков. С/Х гиз. Ереван 1933 г.
- »— Карликовые пшеницы Армении. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. Т. XIX, в 1 (1929) г.
- »— К изучению хлебных злаков Ванского района. Труды по прикл. Бот., Ген. и Сел. т. XXII в 2 1929 г.
- »— Дикие однозернянки и двузернянки Армении. Труды по прикл. Бот. Ген. и Сел. Т. XXIV, в. 2 1930 г.
- »— Ветвистая мягкая пшеница. Труды по пр. Бот., Ген. и Сел. Серия V 1933 г.
- »— Возникновение в природе полиплоидных мутаций у диких однозернянок. Доклады Акад. Наук СССР Т. XVI № 6 1937 г.
- ФИГУРОВСКИЙ И. В.**—Климатический очерк Северо-Восточной Армении с соседними странами, Тбилиси 1920 г.
- ФЛЯКСБЕРГЕР К. А.**—Образец ржи и пшеницы из Байбурта (Армения). Тр. по прикл. Бот., Т. 10 № 4 1917 г.
- »— О пшенице Хорезма (Хивы). Труды по пр. Бот., Ген. и Сел. Т. 14 в. 1 1924/25 г.
- »— Определитель настоящих хлебов, 1922 г.
- »— Пшеницы (Монография). С/х-гиз. 1935 г.
- »— Культурная флора СССР. Хлебные злаки. Пшеница. Т. 1. 1935 г. ✓
- ЧИТЧЯН А. И.**—Почвы Иджеванского района. Изд. Арм. Фил. Акад. Наук СССР. 1938 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական	3
Համառոտ տեղեկություն Հայաստանի բնապատմական պայմանների մասին	7
Գաղափարական պատկեր	10
Յորենի տեղը գաղափարական մեջ	13
Աղբյուրների կայքի գրությունը	13
Հիմնական մշակվող ցորենի բուսաբանական կազմը	20
Հայաստանում հայտնաբերված ցորենների նոր տեսակները և այլատեսակները	24
Տեսակների և այլատեսակների կազմի ըստ բարձրության գոտիների	25
Հայաստանի ցորենների կազմի բաղադրանքային հիմնական պատճառները	29
Հայաստանում մշակվող ցորենների	35
Տեղական պոպուլյացիոն սորտերը	35
Տեղական սորտերի խմբավորումն ըստ տեսակային կազմի	37
Տեղական սորտերի գոնայական դասավորությունը	38
Հայաստանում մշակվող ցորենների պոպուլյացիոն սորտերի տարածման շրջանները, բուսաբանական կազմը և նրանց ագրոբիոլոգիական միջավայրի առանձնահատկությունները	39
Փափուկ և պերսիկոն տեսակներին պատկանող սորտերը	40—73
Գաղափար, բուրգ	40
Կարմրահատ, վորի մեջ գերելիսում են ցորենի փափուկ տեսակին պատկանող այլատեսակները	45
Կարմրահատ, վորի մեջ գերելիսում են ցորենի պերսիկոն տեսակին պատկանող այլատեսակները	48
Սպիտակահատ	52
Զարդա, դարաղըլըղ, գյարմիանի	57
Գյուլգյանի	59
Կարմրահատի գյուլգյանի	64
Սպիտակ	65
Կարմիր ցորեն	66
Սկիթաղաղ	67
Գոմբուրկա, տուկուղ	68
Հարաղըլըղ գյուլիսոր	88
Իրանի կարմիր ցորեն	70
Կուսդիկ տեսակին պատկանող սորտեր	74—82
Սպիտակ կամչատիկ կամ թուփ-բաղ	74
ա) Պոպուլյացիա, վորի մեջ գերելիսում և ուղբերիցիպա այլատեսակը	74
բ) Պոպուլյացիա, վորի մեջ գերելիսում և Ֆետիսովի այլատեսակը	77
Կուսդիկ, կարմիր կուսդիկ	78
Կարմիր տեսակին պատկանող սորտեր	82—84
Դեղնազարդա	82
Թալթուլ	83
Անդրիական տեսակին պատկանող սորտեր	84—85
Զալ-գարդա, դարաղըլըղ գարդա	84

	Եջեր
Ֆորենի և աշորայի սորտերի խառնուրդը հանդիսացող սորտեր	85—6
Ք 2 1 ա ն	85
Հայաստանում մշակվող սերեկցիոն սորտեր	87
Ուկրաինկա	87
Հայաստանի ցորենի տեղական սորտերի բարելավման խնդիրները	91
Մասսաչյուսեթսի ընտրութունը, վորպես բարելավման նախնական ձևնաբերում	91
Մասսաչյուսեթսի ընտրության համար առաջադրվող պլանտիստներին մամանակավոր, որիննտիր շրջանացումը	94
Համադանիկում	95
Դեյֆի	95
Գրեկում	96
Ալթի-ադաջ ֆերրուգինիում	96
Սլավահատ և կարմիր ցորեն ֆերրուգինիում	96
Աշնանացան երկտրոսպերմում	96
Լուսենցենա	96
Երկնացենում	97
Ռուբրիցեպս	97
Ռուբրիցինոում	98
Սպուլիկում	98
Թիջ շրջանի փորձարկման հետ կապված հարցերը	101
Ներսիսյանի խաչածե փոշտում, վորպես բարելավման հիմնական ձևնաբերում	102
Ռուսերեն ուղում	105
Ուղտադրված գրականության ցանկը	117

Պատ. խմբագիրներ՝ պրոֆ. Մ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ,
պրոֆ. Գ. ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ վ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Սրբագրիչ Հ. ԱՅՎԱԶՅԱՆ
Կոմպոզիտոր Սրբագրիչ Յե. Տ.-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Գլխավորի լիազոր ե—2223, Պատվեր № 271. Տիրած 1000. 7³/₄ տպ. մամուլ. մեկ
մամուլում 46080 տառանիչ. հանձնված է աբտադրության 10/III 1939 թ.,
ստորագրված է տպագրելու 23 VII 1939 թ., գինը 2 ռ. 50 կոպ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԺԿԽ-ԻՆ ԿԻՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, „ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ“-Ի
ՏՊԱՐԱՆ, ՅԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0286272

18281